

DOOR MARC PRÜST CONSULTANCY
MET STEUN VAN
DE FOTOGRAFISCHE SECTOR

Fotografie en de Cultuurmonitor

februari 2025

Over de onderzoeker

Marc Prüst doet onderzoek naar de werking van de fotografische industrie om te begrijpen hoe en waarom foto's circuleren. Hij gebruikt de visuele economie om alle vormen van fotografie te analyseren om daarmee tot een model van de fotografische industrie te komen.

Prüst publiceerde twee boekjes, 'Vertel je verhaal' en 'Edit je verhaal' over het maken en redigeren van fotografische verhalen.

Daarnaast geeft hij les in de visuele economie van kunstfotografie aan de Moholy-Nagy University of Art and Design (MOME) in Boedapest.

Inhoudsopgave

Fotografie is overal	4
Vraagstelling	6
Leeswijzer	7
Afbakening en definiëring	8
Hoofdstuk 1 Beroepspraktijk	10
Hoofdstuk 2 Onderwijs	20
Hoofdstuk 3 Vrijtijdsbesteding	24
Hoofdstuk 4 Geldstromen	26
Hoofdstuk 5 Erfgoed en presentatiepodia	30
Hoofdstuk 6 De Cultuurmonitor	42
Advies	45
Bijlagen	47
Onderzoeksverantwoording	52
Colofon	54

Fotografie is overal

Op straat, in gedrukte media, op onze schermen: fotografie is overal. De smartphone heeft het medium alomtegenwoordig gemaakt. We kunnen overal en wanneer dan ook foto's maken en per direct delen met de wereld. In slechts enkele seconden tijd. Vrijwel iedereen maakt foto's, maar, zo zeggen de professionals: niet iedereen is fotograaf.

Van grote waarde

Wie zijn nu eigenlijk die professionals? Ze zijn zelf werkzaam als fotograaf, of actief betrokken bij een van de instellingen die zich inzetten voor het produceren, tonen, conserveren of beoordelen van fotografie. Voor al deze mensen is fotografie een belangrijk medium - het vertegenwoordigt en beïnvloedt ons wereldbeeld.

Maar fotografie heeft ook nog andere mooie eigenschappen. Zo is het ook de drager van ons persoonlijk én ons collectief visueel geheugen. Fotografie brengt nieuws, illustreert teksten, vertelt verhalen in tijdschriften en boeken, maakt dingen duidelijk en verkoopt producten en diensten.

Minder bekend, maar zeker ook relevant is haar bijdrage aan het economisch verkeer. Volgens het rapport 'Waarde van Beeld, Beeld van Waarde' uit 2023 genereert fotografie op jaarbasis een half miljard euro aan toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie ¹.

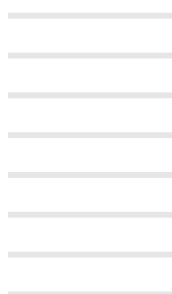
We kunnen dus stellen dat fotografie op sociaal en economisch gebied van grote waarde is. En dus is het belangrijk om inzicht te hebben in het functioneren van deze sector. Alleen is daar tot dusver niet echt sprake van. Er zijn opvallend weinig data beschikbaar over de fotografische sector, en als ze al beschikbaar zijn, is er geen centrale plaats waar deze samenkomen.

Feiten boven tafel

In 2023 deed de Volkskrant onderzoek naar de omvang van de ondersteuning van de Rijksoverheid aan de fotografische culturele sector, want er bleek nergens een overzicht te bestaan van de bedragen ².

Uit het onderzoek kwam naar voren dat de Rijksoverheid in 2023 via de begroting van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) in totaal 5,2 miljoen euro aan subsidies aan de fotografische sector betaalde. Van het totaal werd 2,4 miljoen euro gefinancierd via het Mondriaan Fonds ³.

Ook bleek dat de sector geen meerjarige ondersteuning ontvangt via andere rijkscultuurfondsen. Specifieke projecten waarbij fotografie als medium een rol speelt kunnen via bijvoorbeeld het Fonds Cultuurparticipatie en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie wel ondersteuning krijgen.

Ondanks haar sociale en economische waarde wordt fotografie niet als zelfstandige discipline erkend in het Nederlandse culturele bestel. Dat versterkt het gebrek aan inzicht in de omvang en het belang van de fotografische sector. De gegevens die nodig zijn om de sector te duiden, ontbreken veelal. En data die wél beschikbaar zijn, worden vaak niet centraal verzameld, verwerkt en opgeslagen.

Cultuur monitoren

De Boekmanstichting verzamelt in opdracht van het Ministerie van OCW gegevens over de culturele sector en publiceert deze via de Cultuurmonitor, een online platform dat trends en ontwikkelingen in kaart brengt. De monitor biedt beleidsmakers, onderzoekers en culturele organisaties actuele data over thema's als beroepspraktijk, participatie en duurzaamheid.

De Cultuurmonitor bespreekt verschillende culturele disciplines, of domeinen, aan de hand van kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Daarnaast verzamelt de Cultuurmonitor indicatoren in een database, of dashboard, waarbij een selectie wordt gemaakt van relevante cijfers uit openbare bronnen die inzicht geven in bijvoorbeeld publieksbereik, arbeidsmarkt en financiering.

De Cultuurmonitor wordt doorlopend online bijgewerkt. Jaarlijks verschijnt een rapportage met een momentopname van het voorgaande jaar, waarin per domein een overzicht wordt gegeven van de kerncijfers, belangrijkste trends en ontwikkelingen, en enkele vragen die spelen rondom ontbrekende kennis van het domein.

Fotografie zichtbaar maken

Binnen de Cultuurmonitor wordt fotografie niet als apart domein gezien. Daarom is de sector onvoldoende zichtbaar in de rapportages van de Boekmanstichting. Gezien het sociale en economische belang dat de fotografische sector vertegenwoordigt, zou een eigen domein voor fotografie zeer gewenst zijn.

Met dit onderzoek willen we de waarde die fotografie op sociaal en economisch gebied vertegenwoordigt specificeren. We willen hiermee bereiken dat de sector een eigen plek krijgt in de Cultuurmonitor van de Boekmanstichting, zodat de sector zichtbaarder wordt voor beleidsmakers.

In dit rapport brengen we data samen uit verschillende bronnen zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO), aangevuld met die uit jaarverslagen en websites van fotografische instellingen zoals musea en presentatiepodia. Al deze data tezamen geven een overzicht van hoe de sector eruitziet. Dit maakt het ook mogelijk een inschatting te maken van de gegevens die als indicator van de fotografische sector kunnen dienen voor de Cultuurmonitor.

Tot slot is dit rapport ook een oproep aan de sector om de handen ineen te slaan. Door structureel en gezamenlijk aan de slag te gaan met het verzamelen van gegevens kunnen we veel beter zichtbaar zijn én blijven voor relevante beleidsmakers. Door hierin samen op te trekken kunnen we fotografie verankeren in het Nederlandse culturele bestel.

¹ Manshanden, W., & Rutten, P. (2023). Waarde van Beeld, Beeld van Waarde. De economische waarde van beeld in Nederland.

² Kruijt, M. (09/06/2022). Geen eigen subsidiepot, structureel minder geld: fotografiewereld voelt zich door het Rijk niet voor vol aangezien. de Volkskrant.

³ Dit bedrag is exclusief de bijdrage van de Rijksoverheid via de erfgoedwet.

Vraagstelling

Hoe ziet het landschap van de fotografische sector eruit in termen van omvang, spelers, geldstromen en regionale spreiding? Welke beschikbare data kunnen mogelijk als indicatoren dienen om fotografie binnen de Cultuurmonitor te omschrijven?

Fotografie is niet alleen een culturele activiteit, maar ook een sociale, commerciële en journalistieke discipline. Er zijn vele overlappingsen en een exacte scheiding tussen 'culturele fotografie' en andere vormen is niet te geven. Veel makers zijn immers op diverse terreinen actief.

Ter illustratie

Makers fotograferen huwelijken, leveren aan stockbureaus, exposeren hun persoonlijke projecten op festivals, en verkopen prints bij een galerie. Documentaire projecten worden online en offline gepubliceerd in journalistieke media als kranten en tijdschriften, maar krijgen ook een cultureel podium in musea en fotoboeken.

Fotografie als zakelijke dienstverlening

Dit rapport bekijkt de fotografische sector op twee niveaus. Allereerst is er een analyse van beschikbare data van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Deze cijfers gaan over aantallen bedrijven, verdienvermogen en regionale spreiding. Voor het CBS is 'fotografie' een vorm van zakelijke dienstverlening, onderdeel van de creatieve industrie.

Fotografie binnen de culturele sector

Na de analyse van de gegevens van het CBS volgt een omschrijving van instellingen en organisaties die zich met fotografie bezighouden. Deze instellingen zijn actief in wat omschreven kan worden als 'de culturele sector'.

Leeswijzer

Beleidskaders

Het rapport begint met een korte omschrijving van de beleidskaders van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en lagere overheden. Fotografie wordt hierin niet specifiek benoemd.

Beroepspraktijk

Daarna beschrijft het rapport de beroepspraktijk van makers aan de hand van data van het CBS, aangevuld met inzichten uit de ledenadministratie van de twee beroepsverenigingen voor fotografen.

Onderwijs, vrijetijdsbesteding, geldstromen, opdrachten

Ook komen de onderwijsstatistieken voor de opleiding tot fotograaf, genderverhoudingen in de beroepsgroep, fotografie als vrijetijdsbesteding, de geldstromen en bepaalde opdrachten voor makers aan bod.

De cijfers van het CBS, onderwijs, vrijetijdsbesteding en geldstromen vormen de belangrijkste indicatoren van de fotografische sector voor de Cultuurmonitor: de data zijn beschikbaar over meerdere jaren en bieden een overkoepelend overzicht van de ontwikkelingen in de sector.

Instellingen

Vervolgens behandelt dit rapport instellingen in de culturele fotografische sector: fotografisch erfgoed en presentatiepodia. Dit omvat alle instellingen die zich bezighouden met het verzamelen, conserveren, tonen en (via wedstrijden) beoordelen van fotografisch werk van de makers. Ook fotoboeken worden hier besproken.

Dit deel gaat voornamelijk over instellingen die zich bezighouden met het werk van professionele makers. Het overzicht is relevant om een beeld te krijgen hoe de sector functioneert, en welke instellingen zich bezighouden met fotografie.

Belangrijke indicatoren

Afsluitend gaat het rapport dieper in op de vraag welke indicatoren voor de Cultuurmonitor van de Boekmanstichting ingezet kunnen worden om inzicht te bieden in de fotografische sector.

De gegevens in het deel over de instellingen komen uit jaarverslagen en kwalitatief onderzoek waardoor ze vooralsnog minder geschikt zijn als indicator voor de Cultuurmonitor.

Afbakening en definiëring

In dit onderzoek richten we ons op fotografie als professionele discipline, georganiseerde vrijetijdsbesteding (amateur-fotografie binnen clubverband), en culturele instellingen die zich bezighouden met fotografie. Hierbij kijken we alleen naar het Europese deel van het Koninkrijk en laten het Caraïbische deel buiten beschouwing.

Overheidsbeleid

Fotografie ontbreekt als zelfstandige discipline binnen het Nederlandse overheidsbeleid, zoals blijkt uit bijvoorbeeld de omschrijving van het organogram van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW).

Dit organogram kent drie directies onder de Directeur-Generaal Cultuur en Media:

- Erfgoed en Kunsten,

verantwoordelijk voor disciplines zoals monumentenzorg, archeologie, musea, beeldende kunst, dans, muziek, muziektheater en theater.

- Media en Creatieve Industrie,

deze directie omvat media (inclusief pers en journalistiek), audiovisuele industrie, film, architectuur, vormgeving, e-cultuur, archieven, bibliotheken en letteren.

- Internationaal Beleid,

dit is voor dit onderzoek minder relevant.

In een hokje passen

Fotografie laat zich niet makkelijk inpassen in de portefeuille van een van deze directies onder OCW.

De vele verschijningsvormen maken dat fotografie in een groot aantal disciplines voorkomt.

Ter illustratie

Zo heeft fotografie een plek bij musea, beeldende kunst, maar ook bij media, e-cultuur en archieven. Sociale fotografie, zoals huwelijksfotografie en pers- en stockfotografie, valt onder de creatieve industrie. Documentaire fotografie kan zowel in kranten als in tijdschriften verschijnen en is daarmee onderdeel van 'media'. Maar documentaire fotografie wordt ook getoond in boeken en musea, en is daarmee weer onderdeel van cultuur, net als bijvoorbeeld de fotografische collecties van musea.

Lagere overheden

Ook op gemeentelijk en provinciaal niveau wordt fotografie niet separaat benoemd. Het CBS benadert cultuur in haar onderzoeken naar cultuurlasten bij gemeenten en provincies door deze op te splitsen in verschillende taken (tabel 1).

Fotografie speelt echter wel degelijk een rol in uiteenlopende culturele activiteiten.

Ter illustratie

Musea presenteren fotografie als kunstvorm, archieven zien fotografie als drager van erfgoed, en fotografen werken regelmatig in opdracht van theaters.

⁴ Rutten, P., & Koops, O. (2012). Creatieve industrie: historie, definitie en economisch belang. Jaarboek ICT en Samenleving 2012 De Transformerende Kracht van ICT, 217-241.

⁵ Rutten, P., Manshanden, W., & Visser, F. (2023). Monitor creatieve industrie 2023 Nederland, Top-15 steden creatieve industrie en ICT, Bedrijven, beroepen en zz'ers. Stichting Media Perspectives.

Fotografie is veelzijdig en zit daarmee in zowel het domein van cultuur als dat van media en van de creatieve industrie.

Creatieve industrie

Naast haar rol in de culturele sector is fotografie ook een belangrijk onderdeel van de creatieve industrie. Deze term, ontstaan in het Verenigd Koninkrijk in de jaren '90, heeft in Nederland aan belang gewonnen vanwege de economische waarde van deze sector ⁴. De jaarlijkse Monitor Creatieve Industrie biedt inzicht in de sector en onderscheidt drie deelgebieden: kunst en erfgoed, creatief zakelijke dienstverlening, en media- en entertainmentindustrie.

In deze monitor krijgt 'fotografie' wel een plaats, hier wordt de discipline ingedeeld in de categorie 'media- en entertainment-industrie' vanwege haar aanwezigheid in de media ⁵. Toch zou een andere indeling logischer kunnen zijn. Veel fotografen werken namelijk in opdracht van bedrijven, wat hen eerder plaatst in de categorie creatief zakelijke dienstverlening dan in media- en entertainmentindustrie.

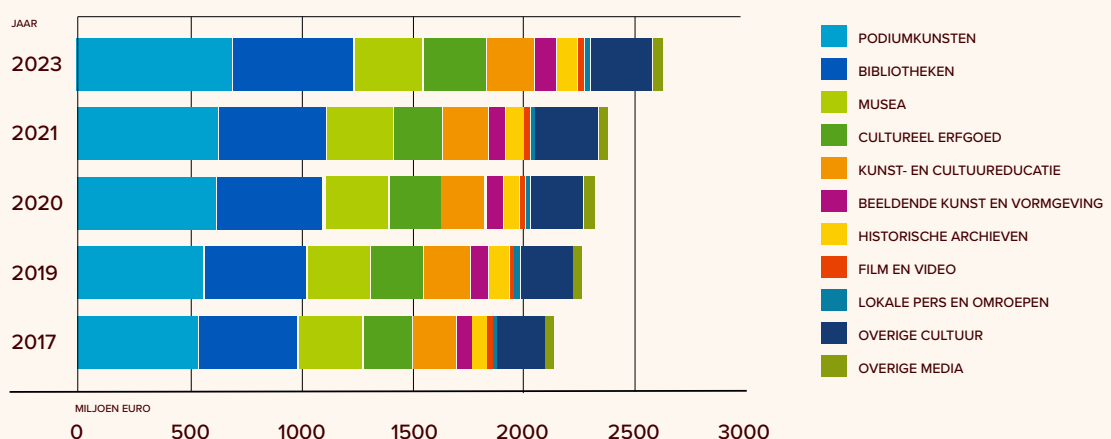
Vrijtijdsbesteding

Vrijtijdsbesteding is relevant in de Cultuurmonitor van de Boekmanstichting omdat het inzicht biedt in de manier waarop mensen culturele activiteiten beleven, zowel in hun persoonlijke tijd als in hun sociale context. Het analyseren van vrijtijdsbesteding helpt om trends te begrijpen en de impact van culturele activiteiten op individuen en gemeenschappen in kaart te brengen. Vrijtijdsbesteding vormt daarmee een belangrijk onderdeel van de culturele sector. In Nederland is amateurfotografie goed georganiseerd, met de Koninklijke Fotobond als belangrijkste overkoepelende organisatie voor zowel fotoclubs als individuele leden.

In dit rapport onderzoeken we fotografie als een veelzijdige discipline, ingebed in de culturele sector. Fotografie speelt een belangrijke rol binnen de creatieve industrie, kunst en erfgoed en vrijtijdsbesteding.

tabel 1

CULTUURLASTEN NAAR TAAK

BRON: CBS

HOOFDSTUK 1

BEROEPSPRAKTIJK

In dit hoofdstuk bespreken we hoe 'fotografie' terugkomt in de cijfers van het CBS.

We doen dit aan de hand van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI). Allereerst bespreken we hoe de classificatie van een fotografisch bedrijf eruitziet en welke cijfers er beschikbaar zijn over de bedrijfstak.

Met de cijfers van het CBS kunnen we uitspraken doen over het aantal bedrijven, aantal werkzame personen, aantal werknemers, inkomen en vermogen, man-vrouw verhoudingen en regionale spreiding. Ook kijken we naar de 'beroepencode' voor het beroep fotograaf en de gegevens die daarvoor beschikbaar zijn.

Dankzij een onderzoek van Platform ACCT (Arbeidsmarkt Culturele en Creatieve Toekomst) naar declarabiliteit en de ledenadministraties van de twee beroepsverenigingen voor fotografen kunnen we de cijfers van het CBS beter duiden. We kijken kort naar welke gegevens we niet uit de CBS data kunnen halen en sluiten af met een indicatieve berekening hoeveel fotografen er in Nederland actief zijn.

SBI Code 74201 - Fotografie

Elk bedrijf krijgt bij inschrijving in de Kamer van Koophandel (KVK) een Standaard Bedrijfsindingscode of SBI Code toegewezen op basis van de bedrijfsactiviteiten. Het CBS gebruikt deze hiërarchische indeling van economische activiteiten om gegevens te verzamelen over economische ontwikkelingen.

De SBI Codes zijn onderverdeeld in letters per overkoepelende bedrijfstak. Per letter is er een opsplitsing in cijfers: hoe meer cijfers, hoe specialistischer de branche. Tegelijkertijd geldt dat hoe specialistischer de branche is, hoe minder cijfers er beschikbaar zijn. Zo worden de cijfers over toegevoegde waarde alleen verzameld op het niveau van 2-cijferige SBI Codes.

Met de SBI Code 74201 telt het CBS formeel alleen fotografiebedrijven die werken met toegepaste fotografie. Fotografie is op basis van deze indeling een onderdeel van de creatieve zakelijke dienstverlening.

tabel 2

FOTOGRAFIE (SBI 2008)

M Advisering, onderzoek en overige specialistische zakelijke dienstverlening

SBI Code 74

**INDUSTRIEEL ONTWERP EN VORMGEVING,
FOTOGRAFIE, VERTALING
EN OVERIGE CONSULTANCY**

SBI Code 74.2

**FOTOGRAFIE EN ONTWIKKELEN
VAN FOTO'S EN FILMS**

SBI Code 74.2.01

FOTOGRAFIE

Deze klasse omvat:

- maken van foto's voor bedrijven en particulieren: w.o. portretfotografie, maken van pasfoto's, schoolfoto's en trouwreportages; w.o. mode- en reclamefotografie en fotografie voor uitgeverijen, makelaars of toeristische doeleinden; w.o. luchtfotografie;
- maken van videofilms voor particulieren voor bruiloften, feesten en partijen e.d.;
- persfotografie.

SBI Code 74201 geeft het aantal bedrijven weer met werkzame personen in de fotografie. Dit kunnen fotografen zijn, maar ook personen met een toeleverende functie, zoals beeldbewerking. Bovendien kunnen bedrijven met meerdere SBI Codes ingeschreven zijn: een cateringbedrijf kan tegelijkertijd een fotografiebedrijf zijn. Als we willen weten hoeveel fotografen werkzaam zijn in Nederland, geven deze cijfers geen uitsluitel.

In tabel 3 zien we dat het aantal fotografiebedrijven volgens de gegevens van het CBS sinds 2019 is gestegen van 19.610 naar 25.370 in Q3 2024.

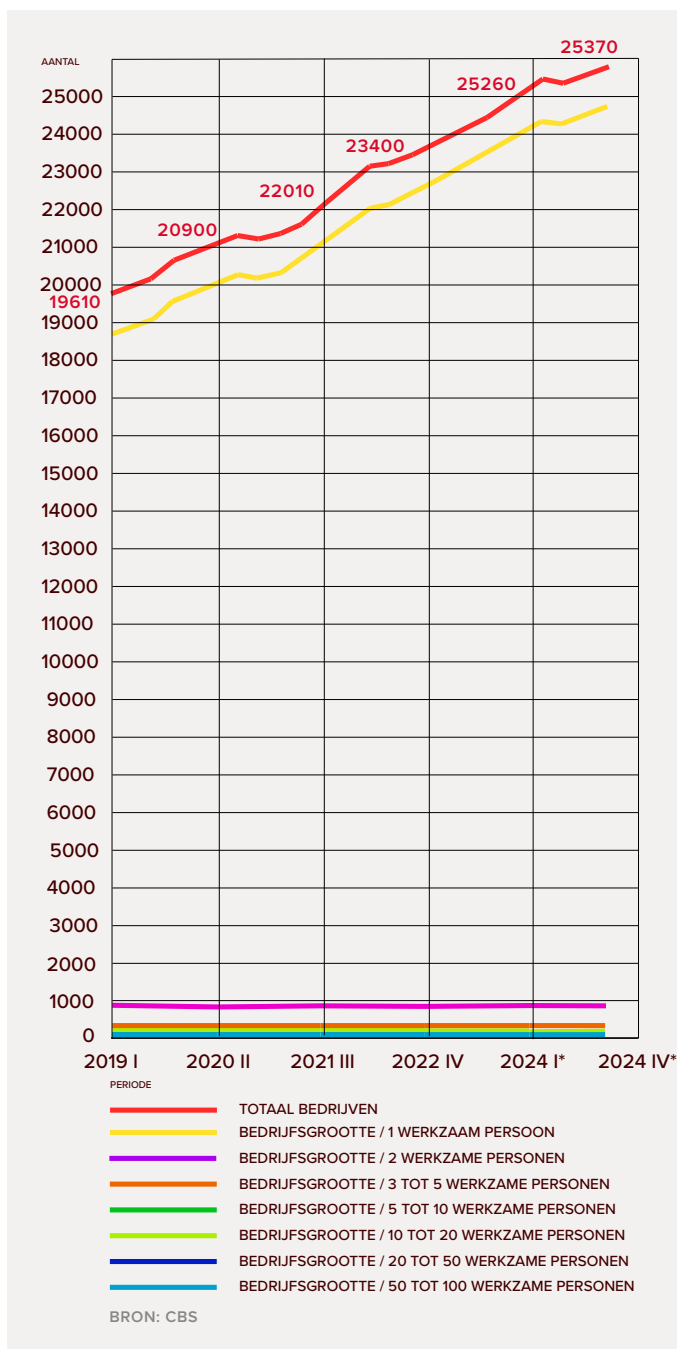
Ook is bekend hoeveel werknemers deze bedrijven hebben. In tabel 3 zien we ook dat het overgrote deel van de bedrijven bestaat uit één werkzaam persoon, dit zijn dus zelfstandig ondernemers zonder personeel.

tabel 3

BEDRIJVEN; BEDRIJFSTAK (SBI 2008)

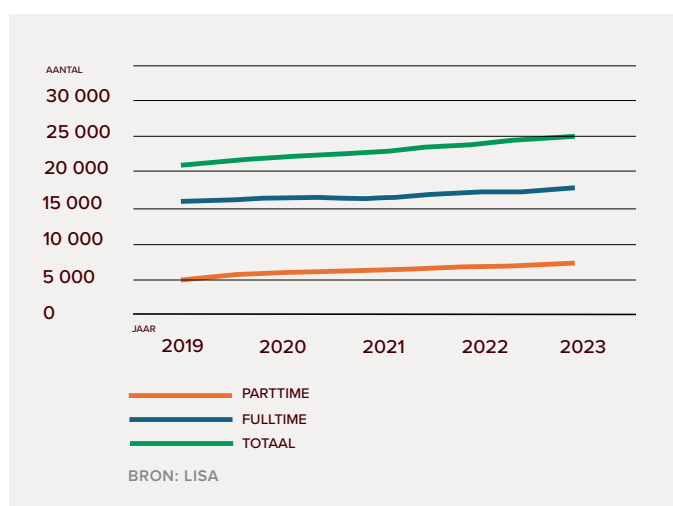
Bedrijfstakken/branches:

74201 Fotografie

tabel 4

BANEN 74201 FOTOGRAFIE (SBI 2008)

Voor SBI Code 74201 (Fotografie) is ook bekend hoe de verhouding fulltime en parttime banen is. Deze gegevens zijn beschikbaar via het Landelijk Informatiesysteem van Arbeidsplaatsen (LISA). LISA is een databestand met gegevens over alle vestigingen in Nederland waar betaald werk wordt verricht. Volgens dit databestand is ruim 70% van het aantal banen fulltime (cijfers actueel tot 2023, tabel 4). Kijken we naar de regionale spreiding, dan zien we een concentratie van fotografen in de stedelijke gebieden van Nederland: Noord- en Zuid-Holland, met Noord-Brabant op de derde plaats (tabel 5).

tabel 5

BANEN 74201 IN 2023 (SBI 2008)

2023	WP FULLTIME	WP PARTTIME	TOTAAL
DRENTHE	402	137	539
FLEVOLAND	473	221	694
FRIESLAND	420	387	807
GELDERLAND	2216	730	2946
GRONINGEN	509	237	746
LIMBURG	668	436	1104
NOORD BRABANT	2332	1013	3345
NOORD HOLLAND	4507	1524	6031
OVERIJSEL	941	604	1545
UTRECHT	1601	700	2301
ZEELAND	272	201	473
ZUID HOLLAND	3474	1201	4675
TOTAAL	17815	7391	25206

BRON: LISA

tabel 6

**BEDRIJVENDEMOGRAFIE, EU NORM (SBI 2008);
Bedrijfs grootte, 7420 Fotografie en foto-ontwikkeling**

Onderwerp	2018	2019	2020	2021	2022*
Bedrijven					
Totaal	20911	22123	23278	.	.
Bedrijven populatie					
werkzame personen	15026	15146	15046	.	.
werknemers	1364	1366	1252	.	.

BRON: CBS

tabel 7

BEDRIJFSTAKKEN/BRANCHES (SBI 2008)

PERIODEN: 2024*	BEDRIJFSTAKKEN / BRANCHES ONDERWERP			
BRON: CBS	7420 FOTOGRAFIE EN FOTO-ONTWIKKELING	74201 FOTOGRAFIE	74202 ONTWIKKELWINKELS	74203 ONTWIKKELCENTRALES
	VESTIGINGEN	VESTIGINGEN	VESTIGINGEN	VESTIGINGEN
REGIO'S	AANTAL			
NEDERLAND, BUITENLAND, NIETS TE DELEN	25455	25370	60	30
NEDERLAND	25455	25370	55	30

SBI Code 7420 - Fotografiebedrijven, ontwikkelwinkels en ontwikkelcentrales

Voor SBI Code 74201 zijn dus beperkte statistieken beschikbaar: enkel het aantal bedrijven en de plaats waar zij gevestigd zijn. SBI Code 7420 is de code voor fotografiebedrijven, ontwikkelwinkels en ontwikkelcentrales. Voor deze viercijferige code zijn meer statistieken beschikbaar dan voor de vijfcijferige code. Echter, hierin worden dus ook de gegevens van de ontwikkelwinkels en -centrales meegenomen.

Daarom kijken we eerst naar de omvang van deze bedrijfstak. De bedrijfstakken ontwikkelwinkels en -centrales hebben ieder een eigen vijfcijferige SBI Code:

74202 Ontwikkelwinkels

74203 Ontwikkelcentrales

Zoals te zien is in tabel 7 is het aantal bedrijven in deze bedrijfstakken beperkt: 85 in totaal, waarvan 55 eenmanszaken.

Hoewel de gegevens van de viercijferige SBI Code 7420 (fotografie en foto-ontwikkeling) dus niet alleen over fotografische bedrijven gaan, zijn de aantallen van de ontwikkelcentrales en -winkels zo klein dat we met deze groep voor dit onderzoek geen rekening houden.

Tot 2020 zijn er statistieken beschikbaar over de bedrijfs grootte van bedrijven in bedrijfstak met SBI Code 7420. Hieruit blijkt (tabel 6) dat in 2020 in de 23.278 bedrijven 15.046 mensen werkzaam waren, waarvan 1.252 als werknemer.

Het beroep fotograaf

Het CBS hanteert naast de SBI Codes voor bedrijven eveneens een coderings-systeem voor beroepen, gebaseerd op de ISCO-08 codering ⁶. Beide classificaties, SBI en ISCO-08 helpen bij het verzamelen en analyseren van statistische gegevens, maar zijn gericht op verschillende aspecten van economische en arbeidsmarktactiviteit. De code voor Fotograaf is 0222: Fotograaf en Interieurontwerper (tabel 8).

Een bedrijf geregistreerd onder SBI Code 74201 biedt fotografische diensten aan. Een individu met beroepencode 0222 is iemand die als fotograaf werkt, ongeacht of dit in dienstverband is, als zelfstandige, of binnen een andere context. In veel gevallen zullen deze contexten overlappen, bijvoorbeeld bij een freelancefotograaf die zijn eigen fotobedrijf runt.

De beroepencode 0222 neemt bovendien de beroepen fotograaf en interieurontwerper samen en daarmee is een cijfermatige splitsing tussen deze twee beroepen niet te geven. Echter, enig inzicht in hoe de aantallen fotografen en de aantallen interieurontwerpers zich tot elkaar verhouden, is te geven door te kijken naar de SBI Code voor Interieurontwerp (71112). Hier zien we dat ook in deze bedrijfstak eenmanszaken de norm zijn (ruim 85% van het totaal), en dat het aantal bedrijven relatief klein is (1.245 bedrijven = 4,8% van het aantal fotografiebedrijven). Door deze statistieken te combineren, kunnen we concluderen dat het aandeel fotografen in de beroepsstatistiek met beroepencode 0222 (veel) groter is dan het aandeel interieurontwerpers (tabel 9).

Kijken we naar het aantal mensen met het beroep 'fotograaf en interieurontwerper' dan zijn dit 28.000 personen (tabel 10). Als we hiervan indicatief 5% tot de interieurontwerpers rekenen, dan komen we uit op 26.600 personen met het beroep 'fotograaf'.

tabel 8

02 CREATIEVE EN TAALKUNDIGE BEROEPEN

021 Auteurs en kunstenaars

0211 Bibliotheacarissen en conservatoren

0212 Auteur en taalkundigen

0213 Journalisten

0214 Beeldend kunstenaars

0215 Uitvoerend kunstenaars

022 Vakspecialisten op artistiek en cultureel gebied

0221 Grafisch vormgevers en productontwerpers

0222 Fotografen en interieurontwerpers

BRON: CBS

tabel 9

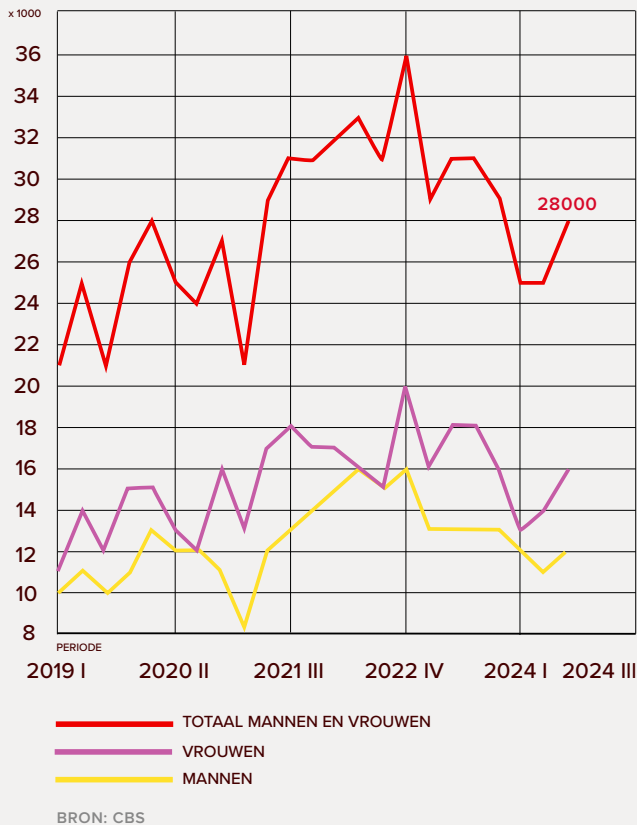
BEDRIJVEN; BEDRIJFSTAK (SBI 2008)

Bedrijfstakken/branches	Totaal Bedrijven	Bedrijfs grootte							Rechtsvorm	
		1 werkzaam persoon	2 werkzame personen	3 tot 5 werkzame personen	5 tot 10 werkzame personen	10 tot 20 werkzame personen	20 tpt 50 werkzame personen	50 tot 100 werkzame personen	Natuurlijke personen	Rechtspersonen
	Aantal									
71112 Interieurarchitecten	1 245	1 080	95	30	25	10	0	0	1 080	165
74201 Fotografie	25 640	24 630	850	100	35	15	10	0	25 310	330

BRON: CBS

tabel 10

**WERKZAME BEROEPSBEVOLKING; BEROEP
0222 Fotografen en interieurontwerpers**
totaal personen

Conclusie

Op basis van deze statistische gegevens zijn er ongeveer 42.000 fotografen werkzaam in Nederland.

Een analyse van deze cijfers duidt erop dat ongeveer 25.000 makers fotografie als hoofdactiviteit hebben.

Daarvan werken er ongeveer 15.000 fulltime als fotograaf. De meeste fotografen zijn actief als zelfstandige zonder personeel. Rond de 1.500 personen zijn als werknemer actief.

Ter vergelijking: volgens de Cultuurmonitor waren er in 2022 16.000 beeldend kunstenaars actief in Nederland.⁸

Opmerkelijk is dat volgens de CBS-statistieken een Fotografiebedrijf zakelijke dienstverlening is, en het beroep 'fotograaf' gezien wordt als een vakspecialist op artistiek en cultureel gebied.

De Kamer van Koophandel publiceerde in de zomer van 2023 een artikel op de eigen website met daarin het nieuws dat het aantal ingeschreven fotografen was gestegen van 31.454 in 2018 naar 42.436 in 2023; 59% hiervan heeft fotografie als hoofdactiviteit, ruim 25.000⁷.

⁶ De ISCO-08-codering (International Standard Classification of Occupations 2008) is een gestandaardiseerd systeem ontwikkeld door de International Labour Organization (ILO).

⁷ <https://www.kvk.nl/pers/kvk-data-dinsdag-groeiende-zoektocht-naar-perfecte-plaatje/>

⁸ <https://www.cultuurmonitor.nl/domein/beeldende-kunst/>

Inkomen en declarabiliteit

Onder aanvoering van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) is er binnen de culturele sector veel aandacht voor Fair Practice. Zoals te zien is in tabel 11, is voor zelfstandigen voor wie het voornaamste inkomen uit fotografie en foto-ontwikkeling komt (SBI Code 7420) het mediaan jaarinkomen 9.300 euro ⁹.

Voor zzp'ers is dit 8.900 euro per jaar. Het mediaan gestandiseerd inkomen van 36.200 euro per jaar (tabel 12) suggereert dat zzp'ers in de fotografie vaak andere inkomstenbronnen hebben, bijvoorbeeld uit deeltijdwerk of aanvullende zakelijke activiteiten, binnen of buiten de eigen branche.

tabel 11

**ZELFSTANDIGEN;
INKOMEN, BEDRIJFSTAK**
Bedrijfstakken/branches (SBI 2008):
7420 Fotografie en foto-ontwikkeling

tabel 12

**ZELFSTANDIGEN;
INKOMEN, BEDRIJFSTAK (SBI 2008)**

Bedrijfstakken/branches	Zelfstandige, voornaamste inkomen					Zelfstandige, zonder personeel voornaamste inkomen					Zelfstandige mediaan gestandiseerd inkomen					Zelfstandige, zonder personeel mediaan gestandiseerd inkomen				
	2019	2020	2021	2022	2023*	2019	2020	2021	2022	2023*	2019	2020	2021	2022	2023*	2019	2020	2021	2022	2023*
7420 Fotografie en foto-ontwikkeling	8,5	8,2	8,7	9,1	9,3	8,1	7,8	8,3	8,7	8,9	30,7	32,1	33,9	36,5	-	30,4	31,8	33,6	36,2	-

Ketentafel toegepaste fotografie

Stichting Platform ACCT heeft verschillende initiatieven ontplooid om Fair Practice te ontwikkelen. Zo zijn er bijvoorbeeld zogenaamde ketentafels waar ketenpartners afspraken kunnen maken, en praktijkinstrumenten kunnen ontwikkelen. De fotografische sector heeft een ketentafel gekregen waarin toegepaste fotografie in opdracht van culturele instellingen op de agenda staat.

Ter illustratie

Een voorbeeld van toegepaste fotografie in de culturele sector is een theater dat een fotograaf een opdracht geeft voor een affiche, of een fotograaf vraagt een evenement te fotograferen.

In het kader van deze ketentafel zijn verschillende onderzoeken gedaan onder de beroepsgroep, onder meer naar verdienvermogen en declarabiliteit. In vergelijking met andere beroepsgroepen blijkt het vermogen om tijd te declareren relatief laag. Naast 'leegloop' (tijd die wel aan een opdracht besteed had kunnen worden, maar waar geen klant voor was) is de tijd die fotografen besteden aan hun bedrijfsvoering relatief hoog in vergelijking met andere beroepen in de culturele sector. Dit is tijd die niet aan een klant of specifieke opdracht kan worden toegerekend, zoals marketing- en promotiewerkzaamheden.

De gemiddelde declarabiliteit komt uit op 38%, wat relatief laag is binnen de culturele sector, die volgens het rapport rond de 50% ligt.¹⁰ Dit kan mede een verklaring zijn voor de lage inkomsten voor fotografen.

⁹ Mediaan is de middelste waarde in een gesorteerde lijst. De mediaan is minder gevoelig voor extreme waarden dan het gemiddelde.

¹⁰ Arnoldus, M. (2024) Inzoomen op declarabiliteit. Verkenning betaalde en niet-betaalde uren van beroepsfotografen in de culturele sector, Social Finance Matters

Wat we niet weten

Op basis van SBI Codes, gegevens in de statistieken van het CBS, LISA en de KVK kunnen we, zoals we zagen, uitspraken doen over het aantal fotografiebedrijven, het aantal fotografen, hun inkomen en vermogen. We zagen eerder al dat 'fotografie' een vijfcijferige SBI Code heeft. Het CBS verzamelt statistische gegevens als toegevoegde waarde en productie alleen op het niveau van tweecijferige codes, dus voor bredere branche-definities.

Hierdoor is het niet mogelijk betrouwbare uitspraken te doen over bijvoorbeeld het productievermogen van een specialistische bedrijfstak als fotografie.

Fotografie is onderdeel van de SBI Code 74: 'Industrieel ontwerp en vormgeving, fotografie, vertaling en overige consultancy'. Voor deze bedrijfstak zijn veel meer gegevens beschikbaar, maar deze cijfers zeggen niet zo veel over de specifieke ontwikkelingen binnen de fotografische sector. De gebruikte SBI Codes in dit rapport komen uit de huidige indeling zoals gehanteerd in 2024, deze indeling stamt uit 2008.

Nieuwe indeling op komst

Voor 2025 heeft het CBS een update van de SBI Codes aangekondigd die gefaseerd ingevoerd zal worden. SBI Codes worden ongeveer elke vijftien jaar geupdate, in nauwe overeenstemming met de bedrijfsindelingen op Europees niveau, de NACE ¹¹. In deze nieuwe indeling vervalt de splitsing tussen fotografie en ontwikkelcentrales en -winkels. De nieuwe relevante code is: SBI Code 742 Activiteiten op het gebied van fotografie ¹². Voor de volledigheid, de oude omschrijving was: SBI Code 742: Fotografie en ontwikkelen van foto's en films.

Fotografie in de cijfers

van de beroepsverenigingen

Professionele fotografen kunnen zich in Nederland bij twee beroepsverenigingen aansluiten: bij NVJ/NVF, de Nederlandse Vereniging van Fotojournalisten, onderdeel van de Nederlandse Vereniging van Journalisten, en bij DuPho (Dutch Photographers). De leden van NVJ/NVF zijn vooral actief in het journalistieke veld; de leden van DuPho zijn actief op diverse terreinen, zoals trouw- en afscheidsfotografie, of reclamefotografie.

De beide beroepsverenigingen hebben samen een totaal ledenbestand van 2.657 leden (november 2024). Makers kunnen lid zijn van beide verenigingen. Landelijk is de organisatiegraad van werknemers, het percentage werknemers dat lid is van een vakbond, volgens het CBS 15,3%, in de branche Cultuur, sport en recreatie is dit 10,2% en voor Specialistische zakelijke dienstverlening, waar fotografen onder vallen, is dit 6,8% ¹³.

¹¹ NACE staat voor "Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne", oftewel de statistische classificatie van economische activiteiten binnen de Europese Unie.

¹² <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/activiteiten/standaard-bedrijfsindeling--sbi--#3>

¹³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/37/percentage-vakbondsleden-onder-werknemers-verder-gedaald>

¹⁴ <https://www.nvj.nl/nieuws/forse-ledengroei-nvj>

De beroepsvereniging voor fotojournalisten NVJ/NVF heeft een ledenbestand van iets minder dan 1.000 leden. Als de organisatiegraad te vergelijken is met de culturele sector als geheel, zou deze 10% bedragen. Volgens de NVJ zelf heeft ze een organisatiegraad van 50%, veel hoger dus dan gebruikelijk in de culturele sector ¹⁴. Het is aannemelijk dat een relatief groot aantal fotojournalisten zich heeft aangesloten bij de beroepsvereniging vanwege de mogelijkheid een perskaart te krijgen. In het geval dat inderdaad ongeveer de helft van de fotojournalisten zich heeft aangesloten bij de NVJ/NVF zouden er ongeveer 2.000 fotografen werkzaam zijn in de journalistiek.

Zoals we eerder zagen uit de cijfers van het CBS, zijn de meeste fotografen werkzaam als zelfstandig ondernemer: er zijn weinig vaste dienstverbanden beschikbaar voor de beroepsgroep. We zagen eerder dat op 15.000 fulltime werkende fotografen ongeveer 10% werknemers is, wat neerkomt op ongeveer 1.500 werknemers. Dat er weinig vaste dienstverbanden zijn, blijkt ook uit de ledenadministratie van de twee beroepsverenigingen. DuPho hanteert namelijk een specifiek lidmaatschap voor fotografen in loondienst, en 2% van de leden van DuPho maakt hier gebruik van. Bij de NVJ/NVF bestaat de lidmaatschaps optie 'werknemer', deze wordt slechts door een enkeling afgenomen.

Zoals uit het voorgaande blijkt is het lastig op basis van de cijfers van het CBS uitspraken te doen over de fotografische culturele sector. Ten eerste is de branche vaak samengevoegd met andere branches zodat er op detailniveau geen heldere data bestaan. Daarnaast is de definitie van het CBS van 'fotografie' beperkt tot makers van toegepast werk. Andere werkenden in de branche, zoals curatoren, redacteuren en erfgoedprofessionals, kunnen niet worden toegeschreven aan de fotografische branche.

Een aantal conclusies dat uit de beschikbare cijfers getrokken kan worden, is waarschijnlijk wel van toepassing op de beroepspraktijk in de culturele fotografische sector.

Conclusie

Met name het hoge percentage bedrijven met één werkzaam persoon valt op.

Dit geldt ook voor de relatief lage declarabiliteit van professionele fotografen.

De organisatiegraad van (zelfstandige) fotografen is vergelijkbaar met die van werknemers in de culturele sector.

Uit de diverse cijfers blijkt dat veruit de meeste fotografen als zelfstandige werken.

Hierbij is er weinig verschil tussen fotografie in brede zin en de fotografische culturele sector.

In Nederland kun je fotografie studeren op verschillende instellingen en op diverse niveaus: mbo, hbo, universitair en op diverse particuliere opleidingen.

De hbo's zijn op één na allemaal kunstacademies, terwijl de mbo-opleidingen vooral praktisch en technisch van aard zijn.

Op universitair niveau is er slechts één opleiding, op de Universiteit Leiden.

Informatie over het onderwijs in Nederland is te vinden bij Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO), en wel in het register Registratie Instellingen en Opleidingen (RIO). Voor de opleiding 'fotografie' op hbo en wo-niveau geeft dit register echter weinig informatie. Het register volgt de indeling van de CROHO-code, een unieke code die wordt gebruikt om erkende opleidingen te identificeren en te onderscheiden ¹⁵. Verschillende instellingen hebben hun opleiding 'fotografie' geregistreerd onder 'Design' of 'Autonome Beeldende Kunst' ¹⁶. Hierdoor zijn cijfers over bijvoorbeeld studentenaantallen niet inzichtelijk in het RIO.

Als student 'fotografie' op hbo-niveau kun je in Nederland op vijf verschillende kunst-academies studeren. Deze opleidingen hebben de naam 'fotografie' (bij voorbeeld op de KABK) of combineren het met andere disciplines, zoals Photography, Film, and the Digital op St. Joost. Ook is er één particuliere opleiding met vier locaties, de Fotovakschool ¹⁷. Dit is de enige voltijds hbo-opleiding in fotografie die niet aan een kunstacademie is verbonden. Daarnaast bestaat er een 'minor' gericht op fotojournalistiek, op de Hogeschool Utrecht.

In Den Haag bestaat de mogelijkheid een hbo master te volgen: Photography and Society, geregistreerd als Master of Fine Arts and Design. De enige universitaire opleiding in het fotografische veld is het op de Universiteit Leiden aangeboden masterprogramma Film and Photographic Studies dat geregistreerd staat onder Media Studies.

De mbo-opleidingen leiden op tot fotograaf, photographic designer of medewerker fotografie (mbo). De opleidingen zijn daarmee vooral praktisch en technisch van aard. De particuliere aanbieders bieden cursussen voor zakelijk fotograaf, dierenfotograaf of beroepsfotograaf en Photoshop specialist.

¹⁵ CROHO staat voor Centraal Register Opleidingen Hoger Onderwijs. Elke erkende opleiding krijgt een unieke CROHO-code, die wordt gebruikt om opleidingen te identificeren en te onderscheiden.

¹⁶ Gebruikte CROHO codes zijn 30040, 39109, 39110 en 39111 (HBO) en 60830 (WO).

¹⁷ De Fotovakschool maakt deel uit van de Nederlandse Academie voor Beeldcreatie, die op haar beurt onderdeel is van de onderwijsgroep Calder. De school biedt cursussen en opleidingen op MBO en HBO niveau aan.

OPLEIDINGEN FOTOGRAFIE

Wetenschappelijk Onderwijs (WO)

1 instelling

Universiteit Leiden (Master)

Hoger Beroeps Onderwijs (HBO)

7 instellingen

- Gerrit Rietveld Academie (Amsterdam)
- Hogeschool Utrecht (Minor Fotojournalistiek)
- Hogeschool voor de Kunsten (Utrecht)
- Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten (Den Haag), (Bachelor en Master)
- Nederlandse Academie voor Beeldcreatie (Amsterdam, Apeldoorn, Eindhoven, Rotterdam)
- St. Joost Academie (Breda)
- Willem de Kooning Academie (Rotterdam)

Middelbaar Beroeps Onderwijs (MBO)

20 opleidingen op 12 instellingen

- Deltion College (Zwolle)
- Firda (Leeuwarden)
- Grafisch Lyceum Rotterdam
- Koning Willem I College ('s-Hertogenbosch)
- Noorderpoort (Groningen)
- Stichting Landstede (Zwolle)
- Mediacollege Amsterdam
- Nederlandse Academie voor Beeldcreatie (Amsterdam, Apeldoorn, Eindhoven, Rotterdam)
- ROC A12 (Ede)
- ROC van Twente (Hengelo)
- SINTLUCAS (Eindhoven)
- VISTA college (Maastricht)

Particuliere opleidingsinstellingen

68 opleidingen op 23 instellingen

- Aeres Training Centre Barneveld
- BeeldCentrum Fotografieopleidingen
- Cadix
- Deltion College
- Gmi designschool
- GO opleidingen
- HOBP
- Interieuracademie Nederland BV
- Koning Willem I College
- Laudius
- LOI
- Nederlandse Academie voor Beeldcreatie
- NHA
- NIA ACADEMIE
- Noorderpoort
- NTI
- Opatel
- Room to Grow
- Soofos
- Sunfield Academy
- TCl-examens
- Trainspot
- U-Consultancy

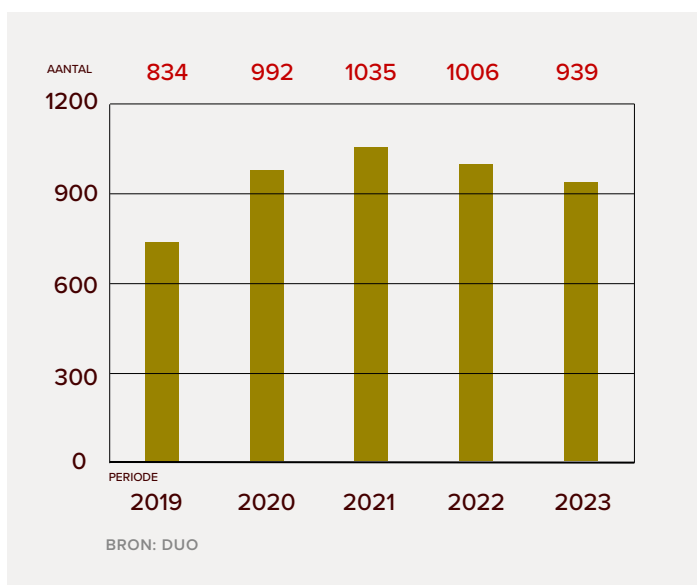
BRON: DUO

Aantallen studenten

Alleen voor mbo-opleidingen zijn de aantallen studenten bij benadering te geven. Opleidingen met minder dan vijf studenten krijgen in de telling slechts de vermelding < 5, en zijn in deze rapportage niet meegenomen. In totaal zijn er in 2023 939 studenten ingeschreven op de elf door de overheid gefinancierde mbo-opleidingen die opleiden tot 'fotograaf' (tabel 14). 70% van deze studenten is vrouw ¹⁸. De aantallen van de privé-opleiding van de Fotovakschool zijn niet bekend.

tabel 14

AANTAL STUDENTEN FOTOGRAFIE MBO

Kijkend naar de CBS-statistieken voor de beroepencode 0222 fotografen en interieurontwerpers blijkt dat van de beroepsgroep 43% een middelbare opleiding heeft genoten en 37% een hogere opleiding (hbo of wo). De overige 20% van de beroepsgroep heeft een lagere opleiding (vmbo). Deze percentages zijn constant over de afgelopen vijf jaren.

Man-vrouw verhoudingen beroepspraktijk fotografie

Ruim 70% van de mbo-studenten is vrouw, een percentage dat niet weerspiegeld wordt in de sekseverhoudingen binnen de beroepsgroep. Volgens het CBS zijn er meer vrouwen dan mannen actief (fotograaf en interieurontwerper), maar liggen de verhoudingen dicht bij elkaar: 43% man om 57% vrouw in 2023 ¹⁹. Kijken we naar de beroepsverenigingen, dan zijn de verhoudingen nog weer anders. Bij NVJ/NVF is ruim 80% man, bij DuPho is de verhouding man-vrouw vrijwel 50/50.

tabel 15

ONDERWIJSNIVEAU, BEROEPSBEVOLKING 0222 Fotografen en interieurontwerpers

PERIODE	Totaal personen x 1000	Onderwijs niveau laag	Onderwijs niveau middelbaar	Onderwijs niveau hoog	Onderwijs niveau weet niet/onbekend
2019	23	3	12	8	0
2020	26	3	12	11	1
2021	28	4	13	11	0
2022	33	5	15	13	0
2023	30	6	13	11	0

BRON: CBS

Conclusie

Doordat fotografie opleidingen op wo en hbo-niveau niet als zodanig geregistreerd staan, maar als Design of Autonome Kunst opleiding, zijn gegevens over studentenaantallen niet beschikbaar.

Opvallend is dat opleidingen fotografie op hbo-niveau voornamelijk gegeven worden op kunstacademies.

Op mbo-niveau zijn de opleidingen veelal technisch van aard en zijn studentgegevens wel beschikbaar.

Op basis van deze gegevens lijkt het erop dat er naar verhouding minder vrouwen werkzaam zijn als fotograaf dan op basis van de aantallen studenten te verwachten zou zijn.

¹⁸ https://duo.nl/open_onderwijsdata/middelbaar-beroepsonderwijs/aantal-studenten/aantal-studenten-mbo-per-instelling.jsp

¹⁹ De cijfers zijn in duizendtallen en op basis van beroepencode '0222 fotografen en interieurontwerpers'

Om de vrijetijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in beeld te brengen bestaan er verschillende onderzoeksprojecten. Zo is er de vrijetijdsomnibus, een enquête uitgevoerd door de Boekmanstichting in samenwerking met het CBS. Ook het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) publiceert een dergelijke studie, de Monitor Amateurkunst. Beide publicaties maken een onderverdeling in verschillende activiteiten, waarbij ze beide fotografie en film samenvoegen. Hierdoor zijn deze cijfers voor fotografie als vrijetijdsbesteding minder bruikbaar.

Uit de Monitor Amateurkunst 2023 komen de volgende cijfers:

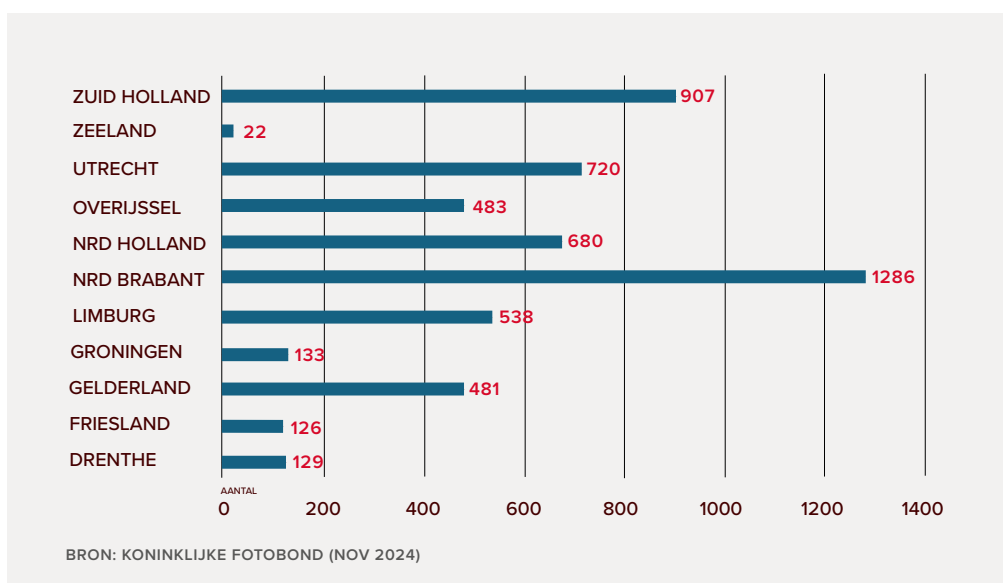
- Percentage van de bevolking (6 jaar en ouder) dat kunstzinnige foto's en films maakt en bewerkt: 14%
- Percentage beoefenaars actief in film en fotografie in groepsverband: 7% (waarvan 45% georganiseerd binnen een vereniging)
- Percentage beoefenaars dat kunstzinnige foto's en films maakt en dat werk tentoonstelt: 11%

Volgens een schatting van de Fotobond zelf is ongeveer de helft van de fotoclubs in Nederland aangesloten bij de bond, maar heeft men geen zicht op de exacte aantallen clubs of leden van niet-aangesloten clubs, of hun verenigingsvorm. Dit percentage wordt bevestigd door de uitkomsten uit de Monitor Amateurkunsten 2024 van het LKCA, waaruit naar voren komt dat 55% van de foto- en filmclubs is aangesloten bij een bond of koepelorganisatie ²⁰.

Amateurfotografie kent in Nederland een sterke mate van organisatie in de vorm van de Koninklijke Fotobond, een organisatie waar zowel (lokale) fotoclubs als individuen lid van kunnen worden. De Fotobond richt zich expliciet op fotografie als hobby, en deze cijfers zijn daarom een betere indicator dan enquêtes waarbij de disciplines fotografie en film worden samengenomen. Bij de Fotobond zijn 927 individuele leden en 241 fotoclubs aangesloten. Deze clubs hebben samen een ledentotaal van 4.637 leden (eind 2024). De Fotobond vertegenwoordigt daarmee een totaal van 5.564 amateurfotografen.

tabel 16

LEDEN FOTOBOND

HOOFDSTUK 4

GELDSTROMEN

Nu we zicht hebben op de aantallen makers is het nuttig om de omgeving waarin deze makers zich bevinden te omschrijven. We doen dit door te kijken naar geldstromen voor makers via, met name, fondsen. Hier ligt een uitdaging vanwege het eerder geconstateerde punt dat fotografie als discipline niet erkend is in het Nederlandse bestel. Dit heeft als gevolg dat er geen 'fotografiefonds' is, zoals dat voor film wel het geval is.

Als we kijken naar de culturele fondsen in Nederland, zoals het rijkscultuurfonds Mondriaan Fonds, dan wordt ‘fotografie’ niet als discipline benoemd. Uit het jaarverslag valt niet op te maken hoeveel geld er naar fotografie gaat. Alleen Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (Fonds BJP) heeft een aparte categorie voor ‘fotografie’. Daarnaast zijn er enkele kleinere fondsen die expliciet fondsen beschikbaar stellen aan fotografische projecten.

Dit betekent niet dat er geen fondsen beschikbaar zijn voor fotografen. Het betekent wel dat het niet goed mogelijk is inzicht te krijgen in de omvang van die geldstromen. Daarmee zijn ze niet geschikt om als indicator te dienen voor de Cultuurmonitor. In dit hoofdstuk bespreken we de omvang van het Fonds BJP, het Fonds Anna Cornelis en Oog op de Natuur. Ook de herverdeling van collectieve beheersorganisatie Pictoright komt aan bod. Daarna bespreekt het rapport archiefopdrachten voor fotografen,

Geldstromen voor makers

Mondriaan Fonds

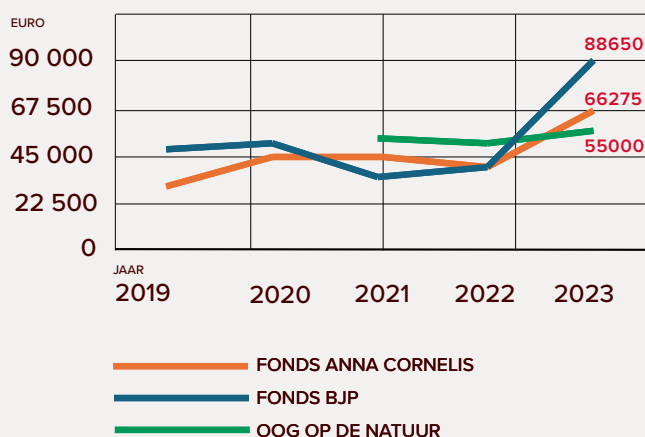
Voor individuele makers zijn er diverse fondsen beschikbaar, zowel van overheidswege als particuliere fondsen. Voor beeldende kunst is het Mondriaan Fonds als rijkscultuurfonds de aangewezen partij. In 2023 publiceerde het fonds in zijn serie essays over de kunstpraktijk een deel over fotografie ²¹. Hierin wordt de ontwikkeling van de fotografie binnen de beeldende kunst vanuit verschillende perspectieven belicht. Uit de bundel en de wijze waarop deze gepresenteerd werd, bleek dat voor het fonds het medium fotografie een onderdeel is van de beeldende kunst ²². Het Mondriaan Fonds beziet de kunstpraktijk mediumonafhankelijk en rapporteert niet over toekenningen of bedragen per discipline, en dus ook niet over het aantal fotografen dat een bijdrage krijgt van het fonds. Volgens het eerder aangehaalde onderzoek van de Volkskrant kende het fonds in 2023 2,4 miljoen euro toe aan fotografische projecten.

Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten (BJP)

Het Fonds BJP, mede-gefinancierd door het Ministerie van OCW, heeft wel een aparte categorie voor fotografie. De jaarverslagen laten zien hoeveel subsidie er is toegekend aan fotografische projecten of projecten met een belangrijke fotografische component, zoals een geschreven verhaal met beeldreportage ²³.

tabel 17

SUBSIDIES VOOR MAKERS

BRON: INDIVIDUELE JAARVERSLAGEN

²¹ Vermeire, M. (Ed.). (2023). Scherpstellen, Acht auteurs over de ontwikkelingen van fotografie binnen de beeldende kunst. Mondriaan Fonds.

²² <https://www.mondriaanfonds.nl/actueel/nieuws/scherpstellen/>

²³ <https://fondsbjp.nl/jaarverslagen/>

Fonds Anna Cornelis en Oog op de Natuur

Fonds Anna Cornelis en Oog op de Natuur zijn twee particuliere fondsen die expliciet fotografische projecten ondersteunen.

Fonds Anna Cornelis richt zich op documentaire fotografie ²⁴. Oog op de Natuur biedt beurzen aan voor beeldprojecten over de natuur ²⁵. Zoals tabel 17 laat zien, groeien deze toekenningen aan fotografen in de afgelopen jaren.

Stichting Pictoright

De Collectieve Beheersorganisatie (CBO) voor beeld is in Nederland Stichting Pictoright. Deze organisatie heeft in 2022 in totaal 14.558.303 euro aan collectieve rechten geïncasseerd en hiervan 10.348.639 euro uitgekeerd aan rechthebbenden in Nederland, de beeldmakers ²⁶. De rest is uitgekeerd aan rechthebbenden in het buitenland. Beeldmakers zijn in deze definitie illustratoren, beeldend kunstenaars, grafisch ontwerpers, architecten en fotografen. Er zijn verschillende vormen van collectieve rechten, waarbij het Reprorecht, Kabelrecht en Thuiskopie met name relevant zijn voor fotografen. Leenrecht is bijvoorbeeld minder van belang voor deze makers. Volgens het bureau van Pictoright gaat ongeveer 50% van het totale bedrag van collectieve rechten jaarlijks naar fotografen, al dan niet via eventuele agentschappen.

Jaarlijks keert Stichting Pictoright ongeveer 5 miljoen euro uit aan collectieve rechten onder fotografen.

Bij de stichting zijn ongeveer 3.000 fotografen aangesloten. Omdat veel fotografen het beheer van hun rechten via agentschappen regelen, is het exact aantal fotografen aan wie Pictoright gelden uitkeert niet bekend.

Een deel van de collectieve rechten is het zogenaamde 'volgrecht'. Met het volgrecht heeft de maker van een kunstwerk recht op een deel van de verkoopprijs als het kunstwerk wordt doorverkocht. Dit volgrecht is een percentage van de verkoopprijs vanaf 3.000 euro en heeft een maximum van 12.500 euro per doorverkoop.

Jaarlijks incasseert en verdeelt Pictoright ongeveer 1.000.000 euro aan volgrecht onder beeldend kunstenaars, 10% hiervan gaat naar individuele fotografen. Dit volgrecht is relevant voor slechts tien tot vijftien Nederlandse fotografen, en komt dus jaarlijks neer op een bedrag van ongeveer 100.000 euro ²⁷.

²⁴ <https://www.fondsannacornelis.nl/wij-zijn/subsidie/>

²⁵ <https://oogopdenatuur.nl/>

²⁶ <https://www.voice-info.nl/Collectief-beheer/Inzicht-in-de-collectieve-geldstromen/Organisatie-details/name/Pictoright>

²⁷ Op basis van gesprek met bureau Pictoright 10 december 2024.

²⁸ De publicatie Rodenburg, L. (1992) 'Fotowerk, fotografie in opdracht 1986-1992', Uitgeverij 010, is een overzicht van structurele en incidentele opdrachten uit die periode.

‘Culturele’ opdrachten voor makers

Verschillende instellingen geven als onderdeel van hun programmering jaarlijks een opdracht aan fotografen ter verwerving van werk voor hun collectie of archief.

- Zo kent de provincie Noord-Holland sinds 1991 jaarlijks een opdracht toe aan een fotograaf ten behoeve van de Provinciale Atlas, de beeldcollectie van het Noord-Hollands archief.
- Ook het Rijksmuseum heeft sinds 1975 met Document Nederland in samenwerking met NRC een jaarlijkse opdracht voor een fotograaf.
- De ‘Fotograaf des Vaderlands’ is een titel die een fotograaf voor een langere periode krijgt van het Nederlands Fotomuseum. De positie komt met een fotografieopdracht.
- Amsterdams Fonds voor de Kunst geeft sinds 1972 jaarlijks drie fotografen een opdracht, ter waarde van ongeveer 10.000 euro elk. Het geproduceerde werk wordt opgenomen in het Stadsarchief Amsterdam.
- Vergelijkbaar met dit initiatief is de opdracht die Museum Hilversum van 2020 tot en met 2023 aan drie fotografen gaf om Hilversum in beeld te brengen. De projecten werden tentoongesteld in het museum, maar de werken werden niet opgenomen in de museumcollectie. Elke fotograaf kreeg tussen de 1.500 en 1.750 euro, gefinancierd door de Gemeente Hilversum. Deze opdracht (De Achterkant van Hilversum) krijgt een mogelijke herstart in 2025.

Ongetwijfeld zijn er meer van dergelijke opdrachten, maar een volledig overzicht ontbreekt op dit moment ²⁸.

Stadsfotografen

Vergelijkbaar met deze opdrachten zijn de diverse ‘stadsfotografen’ die vanuit particulier of publiek initiatief, soms gesteund door lokale of regionale cultuurfondsen, de regio fotografisch documenteren voor wekelijkse publicatie in het regionale dagblad, of een overzichtspublicatie of expositie. De term stadsfotograaf wordt overigens ook vaak geclaimd door individuele makers.

Een beperkte zoekopdracht naar stadsfotografen in Nederland leverde de volgende steden op met een door de gemeente of lokale stichting al dan niet aangestelde stadsfotograaf: Apeldoorn, Beverwijk, Doesburg, Leiden, Oosterhout en Venlo.

Met deze opdrachten wordt nadrukkelijk niet bedoeld de aanbestedingen zoals die door diverse overheden worden uitgezet voor fotografische diensten. In dat geval wordt een pool van fotografen gevormd die beschikbaar zijn voor het uitvoeren van (vaak kortlopende) opdrachten voor toegepaste fotografie voor communicatiedoeleinden.

De Nederlandse fotografische sector vormt een dynamisch samenspel van verschillende organisaties en samenwerkingsverbanden. Diverse partijen houden zich bezig met het conserveren, tonen en beoordelen van fotografie. Hieronder vallen ook veel commerciële partijen die werkzaam zijn in de journalistiek, of die zich richten op de verkoop van beeldrechten, en daarmee buiten het culturele veld vallen.

Ook op televisie is fotografie een medium dat de aandacht trekt. Als illustratie bij programma's, of als onderwerp, zoals in het RTL-programma 'Het Perfecte Plaatje', waarin bekende Nederlanders leren fotograferen.

In plaats van een simpele opsomming van organisaties is in dit rapport een poging gedaan tot categorisering. Zo ontstaat meer inzicht in welke organisaties actief zijn en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Ongetwijfeld is er discussie mogelijk over de indeling en is het overzicht onvolledig, maar het geeft in ieder geval een beeld van de huidige situatie.

Indeling in categorieën

In dit rapport houden we de onderstaande indeling aan voor de beschrijving van organisaties en samenwerkingsverbanden in de fotografische industrie.

1. Netwerkorganisaties
2. Fotografiemusea
3. Presentatiepodia
 - a. Festivals
 - b. Expositieruimtes
 - c. Commerciële galerieën
 - d. Fotoboeken
 - e. Wedstrijden
 - f. Producenten
 - g. Gespreksplatforms
4. Geldstromen instellingen
5. Beroepspraktijk overig

1. Netwerkorganisaties

Er bestaan twee netwerkorganisaties voor instellingen in Nederland. Het Nederlands Fotogenootschap (NFg) richt zich op instellingen en individuele onderzoekers die zich voornamelijk bezighouden met het verzamelen, conserveren en ontsluiten van fotografisch erfgoed. Platform Fotografie Nederland (PFN) is een belangenorganisatie voor met name de presentatiepodia.

Het Nederlands Fotogenootschap (NFg)

De fotografische erfgoedsector is traditioneel goed georganiseerd in het Nederlands Fotogenootschap (NFg). Dit is een vereniging van instellingen met fotografische collecties als musea en archieven. Het NFg staat echter ook open voor individuele leden, dit zijn veelal de gebruikers van de collecties, zoals onderzoekers. In oktober 2024 had het NFg 102 leden, waaronder musea, regionale archieven, bedrijfscollecties en individuele leden.

Als het gaat om musea is het relevant om naar het ledenbestand van het NFg te kijken. Nederland kent zes fotografiemusea. Daarnaast zijn er musea met een aanzienlijke fotografische collectie. Het is niet mogelijk of wenselijk vaste criteria te hanteren om te bepalen of een dergelijke collectie voldoet om mee te mogen tellen, maar het ledenbestand van het NFg kan hierbij indicatief zijn voor de sector. 26 musea zijn lid van het NFg, waaronder vijf van de zes fotografiemusea in Nederland.

tabel 18

MUSEA uit de ledenadministratie van NFg

Amsterdam Museum
EYE Film Instituut Nederland
FENIX
Foam
Fries Museum
Gemeentemuseum/Fotomuseum Den Haag
Het Dolhuys, Museum voor Psychiatrie
Huis Marseille Huis voor Fotografie
Joods Historisch Museum
Koninklijk Tehuis voor Oud Militairen & Museum Bronbeek
Limburgs Museum
Maritiem Museum Rotterdam
Museon
Museum Hilversum
Nationaal Militair Museum
Nationaal Museum Paleis Het Loo
Nationaal Museum van Wereldculturen
Naturalis
Nederlands Fotomuseum
Nederlands Instituut voor Beeld & Geluid
Nederlands Openluchtmuseum
Stedelijk Museum
Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum
Stichting Nederlands Spoorwegmuseum
Stichting Rijksmuseum
Zuiderzeemuseum

Het Nederlands Fotogenootschap heeft onder haar leden een enquête gehouden, mede ten behoeve van dit rapport.

Uitkomsten enquête onder leden

- Het beeld dat oprijst uit de antwoorden is dat er veel onduidelijkheid is rondom de financiering en het beheer van fotografische collecties.
- 12% van de leden heeft geen specifieke medewerker voor de fotografische collectie, en bijna de helft (46%) heeft tussen 0,5 en 1 fte beschikbaar.
- Behalve bij de gespecialiseerde instellingen is er vanwege de geringe (financiële) omvang geen zicht op het budget voor de fotografische collectie.
- De totale fotografische collectie op basis van de respons van de enquête (N=50) komt uit op ruim 40,5 miljoen objecten.

Platform Fotografie Nederland (PFN)

PFN is een vereniging en opgericht in 2022. Het platform kent negen leden en twee aspirant-leden: fotografieorganisaties met 'Professionaliteit en een (inter) nationaal profiel'. Drie leden van PFN zijn eveneens lid van NFG. Het onderscheid tussen 'erfgoed' en 'presentatiepodium' is voor instellingen niet mogelijk, met name voor musea geldt dat deze twee functies nauw met elkaar verbonden zijn. PFN is een relatief jonge organisatie, de organisatievorm en activiteiten zijn nog volop in ontwikkeling. Waar bij het NFG en de beroepsverenigingen DuPho en NVJ/NVF de ontwikkeling van het ledental iets kan zeggen over ontwikkelingen in de sector, is dat bij PFN nog niet het geval.

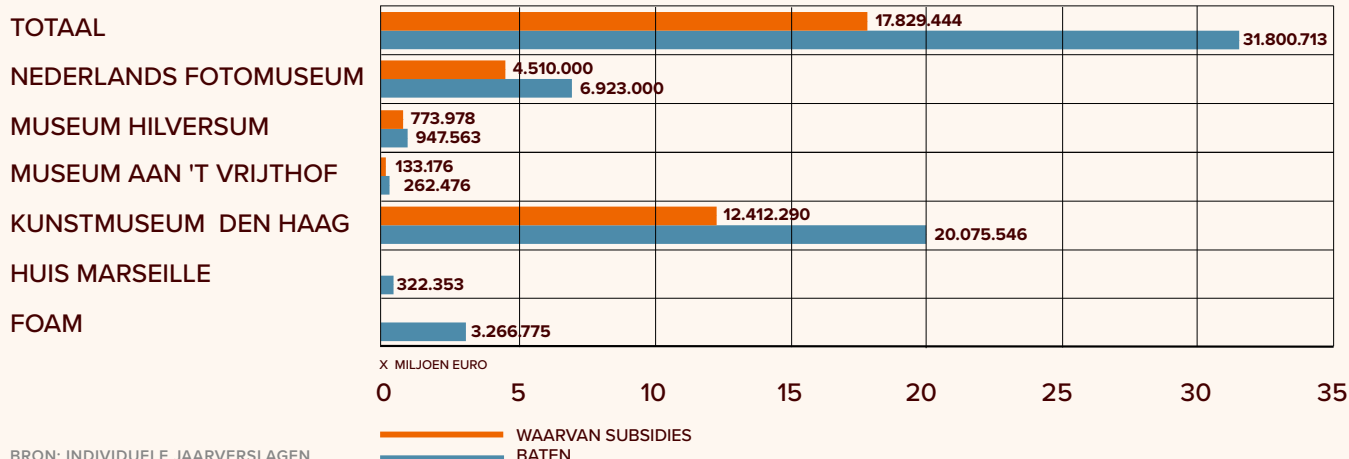
tabel 19

PFN LEDEN

BredaPhoto
 Fotodok
 Maria Austria Instituut
 Museum Hilversum
 Nederlands Fotomuseum
 Noorderlicht
 Paradox
 World Press Photo
 Zilveren Camera
 FOAM aspirant lid
 Melkweg Expo aspirant lid

tabel 20

BATEN FOTOGRAFIE MUSEA

2. Fotografiemusea

Nederland kent op dit moment zes fotografiemusea: FOAM, Fotomuseum aan 't Vrijthof, Fotomuseum Den Haag, Huis Marseille, Museum Hilversum en het Nederlands Fotomuseum (NFM). Samen vertegenwoordigen zij 1% van de Nederlandse museumpopulatie. De term 'Fotografiemuseum' wordt niet als zodanig gebruikt bij bijvoorbeeld de museumvereniging, zij houden geen specifieke cijfers bij voor deze categorie musea. Het zijn de zes gespecialiseerde musea die zichzelf presenteren als fotografiemuseum.

Als nationaal museum krijgt het Nederlands Fotomuseum rechtstreeks ondersteuning van het Ministerie van OCW als erfgoedinstelling, in 2024 ontving het museum ruim 3,2 miljoen euro van de Rijksoverheid ²⁹.

De gegevens van de overige instellingen zijn inzichtelijk te maken door de openbare jaarverslagen van deze musea te analyseren (tabel 20). Deze cijfers laten zich echter slechts tot zekere hoogte vergelijken. Het Fotomuseum Den Haag is onderdeel van het Kunstmuseum Den Haag, de cijfers worden in het jaarverslag niet apart gepubliceerd. Huis Marseille is een privémuseum, dat alleen het ANBI-verslag voor de Belastingdienst publiceert. Museum Helmond is een museum dat zich niet afficheert als fotografiemuseum, geen lid is van het NFg of PFN, maar wel met regelmaat foto-exposities organiseert. Dit alles maakt dat exacte cijfers op dit gebied moeilijk te geven zijn.

Vijf van deze musea zijn lid van netwerkorganisatie NFg, alleen Fotomuseum Aan 't Vrijthof niet. Twee musea zijn lid van Platform Fotografie Nederland (PFN); Nederlands Fotomuseum en Museum Hilversum, FOAM is aspirant-lid.

3. Presentatiepodia

3.a. Festivals

Bij festivals kunnen we in de context van de fotografische sector vooral denken aan fotofestivals, waarvan er in Nederland meerdere zijn. De twee grootste festivals van Nederland zijn BredaPhoto en Noorderlicht in Groningen. Tussen 1989 en 2021 vond tevens tweemaal het Fotofestival Naarden plaats.

De organiserende stichting is van plan om vanaf 2025 weer een festival te organiseren.

Noorderlicht

Noorderlicht in Groningen is actief sinds 1990 en kent naast een inmiddels tweejarig festival (sinds 2023, daarvoor jaarlijks) een eigen galerie en expositieprogramma. De betaalde staf van Noorderlicht bestaat (in 2023) uit acht personen en in totaal 4,8 fte. Daarvan werkt 2,9 fte in loondienst, de overige vaste uren worden ingevuld door ZZP'ers. Daarnaast zijn er oproepkrachten.

BredaPhoto

BredaPhoto begon in 2003 als initiatief door vrijwilligers en is inmiddels uitgegroeid tot een professionele organisatie die tweemaal een festival organiseert in de stad Breda. Rondom het festival organiseert BredaPhoto diverse educatieve activiteiten voor met name studenten fotografie van fotoacademies uit diverse Europese steden. BredaPhoto heeft (in 2023) een vaste formatie van 4 fte, aangevuld met een team van ZZP-ers.

Beide organisaties ontvangen een meerjarige financiering vanuit de gemeente en provincie. BredaPhoto financiert het educatieprogramma bovendien met een Europese subsidie: 'Creative Europe'. Vanuit overige fondsen als het Mondriaan Fonds ontvangen beide instellingen projectsubsidies.

Naast deze professionele organisaties bestaan er meerdere initiatieven die opgezet worden door kleinere organisaties. Dit doen ze vooral met de inzet van vrijwilligers en ZZP-ers zonder een professionele organisatiestructuur en zonder tussenkomst van een bureau. De financiering van deze festivals vindt vaak door gemeentelijke fondsen plaats.

Ter illustratie

Voorbeelden van deze festivals zijn Rotterdam Photo (georganiseerd door Stichting Daguerre) in Rotterdam, Fotofestival Alles Stroomt 2024 (georganiseerd door Stichting De Stad Verbeeldt) in Zwolle, en het eendaagse Fotofestival Aan de IJssel in Deventer, een initiatief van enkele regionale fotoclubs. Ook Eindhoven (Fotofestival Eindhoven, tweejaarlijks ³⁰) Den Oever (Fotobiënnale Wieringen 2024, volgende editie 2025 aangekondigd), Apeldoorn (aangekondigd voor 2025) kennen een fotofestival met lokale of regionale uitstraling.

3.b. Expositieruimtes

Noorderlicht

Een organisatie als Noorderlicht fungeert tegelijk als fotofestival en als expositieruimte, dus die mag ook in deze categorie niet ontbreken. Noorderlicht beschikt over een eigen expositieruimte voor 'lens-based media'. In het advies van de Kunstraad Groningen (dezelfde raad voor zowel de stad als de provincie Groningen) is fotografie benoemd als onderdeel van de categorie Beeldende Kunst, Fotografie, Nieuwe Media (BFN).

Deze categorie krijgt in totaal 857.500 euro toebedeeld in het Cultuuradvies 2024, waarvan Noorderlicht een toewijzing van 420.000 euro heeft ontvangen. De gemeente Groningen neemt deze categorisering niet over en deelt Noorderlicht in bij de categorie 'beeldend'. De provincie Groningen neemt de BFN-categorie wel over. Noorderlicht is binnen de provincie de enige beneficiant binnen deze categorie.

Fotodok

Een vergelijkbaar presentatiepodium is Fotodok in Utrecht. Fotodok organiseert geen fotofestival, maar concentreert zich op de organisatie van door de eigen curator samengestelde tentoonstellingen. Daarnaast biedt Fotodok een uitgebreid programma gericht op ontwikkeling van professioneel fotografisch talent. Fotodok wordt ondersteund door meerjarige financiering via een rijkssubsidie: Kunstpodium Basis van het Mondriaan Fonds ter hoogte van 225.000 euro per jaar. Daarnaast krijgt Fotodok financiering vanuit de gemeente Utrecht en diverse private fondsen. De staf van Fotodok bestaat volledig uit ZZP-ers, met een equivalent van 4 fte.

Melkweg Expo

In Amsterdam is Melkweg Expo een podium dat ook rijksfinanciering ontvangt via het Mondriaan Fonds. Melkweg Expo is onderdeel van poppodium de Melkweg. De kerndoelstelling is het begeleiden, promoten en presenteren van opkomend talent in de hedendaagse beeldcultuur. Melkweg Expo krijgt in 2024-2025 subsidie van het Mondriaan Fonds in het kader van Kunstpodium Basis, dit bedraagt 110.000 euro per jaar. De personeelsomvang van Melkweg Expo is niet separaat terug te vinden in het jaarverslag. Uit gesprekken met de curator van Melkweg Expo blijkt dat er voor 2025 2,6 fte beschikbaar is, naast oproepkrachten voor op- en afbouwwerkzaamheden.

Pennings Foundation

Ook Pennings Foundation in Eindhoven deed een poging om financiering uit het Mondriaan Fonds te krijgen, maar deze aanvraag werd niet gehonoreerd. Opvallend is dat ook de provincie Noord-Brabant een aanvraag afwees en wel met de volgende motivatie:

‘De commissie is van mening dat de aanvraag, vanwege de nadruk op een meer documentaire vorm van fotografie in het programma, beperkt aansluit bij de criteria van de provinciale regeling voor de categorie Beeldende Kunst.’

Stichting Cultuur Eindhoven, de uitvoerende instantie voor het gemeentelijke cultuurbeleid, kende Pennings Foundation in december 2024 wel een tweejarige subsidie toe (242.000 euro) in het kader van de ‘programma’s 2025-26’. Pennings Foundation had in het boekjaar 2023 1,5 fte aan betaalde krachten.

Naast deze podia zijn er verschillende kleinere plekken die zichzelf afficheren als expositieruimtes voor fotografie. Het is niet mogelijk hier een volledig overzicht te geven: het zijn vooral lokale of regionale initiatieven, die veelal door vrijwilligers en met kleine budgetten worden gerund. Voorbeelden hiervan zijn Fotogalerie De Gang in Haarlem en Galerie Lichtzone in Groningen.

3.c. Commerciële galerieën

Volgens een inventarisatie van de Boekmanstichting uit 2017 kent Nederland 440 commerciële galerieën. Inmiddels zal dit cijfer niet meer exact overeenkomen met de realiteit, maar het geeft aan dat het lastig is actuele cijfers te geven over deze sector.

Het is ook niet mogelijk om exacte cijfers te geven over het aantal commerciële fotogalerieën in Nederland, want dan rijst de vraag welke criteria je meeneemt in de beoordeling. Moet de galerie een fysieke ruimte hebben? Gaat het om de vraag of de makers zich identificeren als fotograaf? Of om het percentage fotografische afbeeldingen per jaar in de exposities? Daarom is er ook hier voor gekozen om naar afgeleide cijfers te kijken.

UNSEEN

UNSEEN is de belangrijkste beurs voor fotografie in Nederland. Het is zeker niet de enige. Ook Buy your Darlings en Photography Art Fair (PAF) zijn bestaande beurzen. Deze laatste twee zijn georganiseerd door fotografen en het zijn ook de makers zelf die hun werk verkopen. Ook afficheert Haute Photographie zich als fotografiebeurs. Dit initiatief is echter een variant waarbij een ‘pop-up’ evenement wordt opgezet tijdens een bestaande beurs, zoals UNSEEN, of internationaal tijdens Paris Photo, als verkoopkanaal van een enkele galerie.

UNSEEN is een traditionele beurs waarbij verschillende nationale en internationale galerieën gedurende enkele dagen werk verkopen. Door te kijken naar het aantal deelnemende galerieën, kun je een inschatting maken van het aantal galerieën dat fotografie als een belangrijk onderdeel van hun aanbod ziet. Zo waren er op UNSEEN 2024 37 Nederlandse galerieën, op een totaal van 70.

Sinds enkele jaren vindt tijdens het weekend van UNSEEN een beurs plaats gericht op erfgoed, de Dialogue Vintage Fair. In 2024 kende deze beurs 40 exposanten. Deze beurs richt zich op erfgoedfotografie, met vooral handelaren van fotoafdrukken.

Paris Photo

Elk jaar in november vindt in Parijs de belangrijkste fotografiebeurs ter wereld plaats: Paris Photo. Tijdens de beurs vinden in de stad diverse andere beurzen en bijeenkomsten plaats rondom fotografie, zoals fotoboekenbeurzen (Polycopies, Offprint), of kleinere beurzen met een specifieke focus, zoals 'Approche', en een samenwerking van Parijse kunstgalerieën in Photo Saint Germain.

Paris Photo is dan ook een begrip in de fotografiewereld en een jaarlijks moment op de agenda van de internationale fotografische gemeenschap. Ook de Nederlandse gemeenschap is traditioneel goed vertegenwoordigd tijdens Paris Photo.

Het door de Nederlandse ambassade ondersteunde Atelier Néerlandais organiseert vaak een borrel of evenement. Nederlandse instellingen zijn aanwezig voor rondleidingen over de beurs voor hun achterban. Veel makers en andere professionals reizen af naar Parijs tijdens de beursdagen.

Paris Photo kent een strenge selectie en het aantal aanwezige Nederlandse galerieën is een indicatie van het belang van de Nederlandse sector op internationaal niveau. Op Paris Photo 2024 waren zeven Nederlandse galerieën vertegenwoordigd in diverse sectoren.

3.d. Fotoboeken

Fotoboeken zijn een relevant podium voor fotografen, en een geliefd (verzamel)object voor liefhebbers van het medium. Niet voor niets publiceert bijvoorbeeld de Volkskrant jaarlijks in december een lijst met de beste fotoboeken van het jaar.

Gespecialiseerde uitgeverijen

Nederland kent enkele in fotografie gespecialiseerde uitgeverijen, zoals The Eriskay Connection, Lecturis en FW: Books. Naast de gespecialiseerde uitgevers zijn er ook die regelmatig fotoboeken uitgeven, zoals KOMMA, Jap Sam, Roma Publications en nai010.

Self-publishing

Naast de officiële kanalen is het in eigen beheer uitgeven van fotoboeken, 'self-publishing', een veelvoorkomende manier onder fotografen om boeken uit te geven. Ook publiceren veel Nederlandse makers bij buitenlandse uitgevers als Aperture (Verenigde Staten), Kehrer Verlag (Duitsland) of Lannoo (België).

Buitenlandse fotografen

Nederlandse uitgevers werken eveneens met makers uit diverse landen.

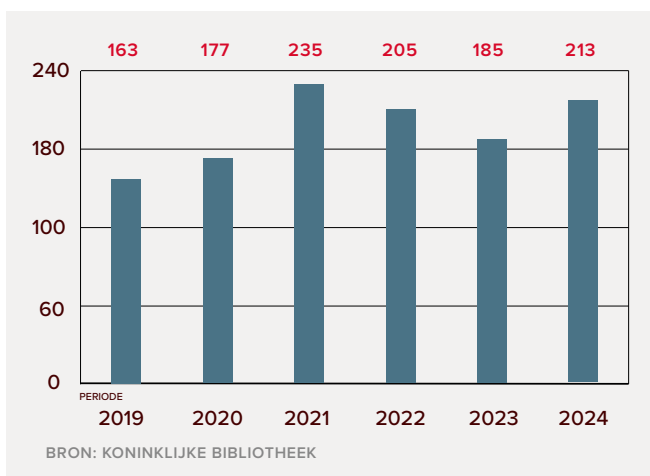
Nederlandse fotoboekontwerpers hebben een goede internationale reputatie en ook zij werken zowel met Nederlandse als buitenlandse makers.

Aantal fotoboeken

Een volledig inzicht van de fotoboekenmarkt in Nederland is daarom vrijwel niet te geven, maar we kunnen wel indicatieve cijfers geven die iets zeggen over de ontwikkelingen van de fotoboekenmarkt in Nederland. Het aantal fotoboeken dat jaarlijks gepubliceerd wordt, is een eerste interessante indicator om inzicht te krijgen in de sector.

Alle boeken die in Nederland worden uitgegeven, krijgen een zogenaamde NUR (Nederlandstalige Uniforme Rubrieksindeling)-code die boeken categoriseert. Het doel is om het boek makkelijker vindbaar te maken voor lezers, boekhandels, bibliotheken en uitgevers. Er is geen openbaar toegankelijke bron waarmee te achterhalen is hoeveel boeken er met een bepaalde NUR-code worden gepubliceerd in een specifiek jaar.

tabel 21
NUR-code 653

In samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek (KB) is daarom een zoekopdracht in hun collectie opgezet naar het aantal boeken met de NUR-code voor fotoboek (653). Het aantal fotoboeken in de collectie van de KB met NUR-code 653, gerangschikt volgens het jaar van publicatie, schommelt rond de 200 boeken per jaar. Niet elk in Nederland gepubliceerd boek is in deze collectie aanwezig, dus is dit aantal in elk geval een goede indicatie van het aantal fotoboeken dat jaarlijks in Nederland verschijnt.

Aantal uitgeverijen

Een andere indicator voor ontwikkelingen in de fotoboekenbranche is het aantal uitgeverijen dat aanwezig is tijdens (inter)nationale fotografiebeurzen. Deze beurzen kwamen al eerder aan bod bij de bespreking van de presentatiepodia en commerciële galerieën. Tijdens zowel UNSEEN in Amsterdam als tijdens Paris Photo worden beurzen voor fotoboeken georganiseerd. In Amsterdam is het boekdeel geïntegreerd op de beurs, in Parijs is er een sector 'boeken' op de beurs en vindt er tegelijkertijd een relevante andere beurs plaats: Polycopies.

Op Unseen waren dit jaar 19 Nederlandse uitgevers vertegenwoordigd. Op Paris Photo was The Eriskay Connection de enige Nederlandse beursdeelnemer als uitgever. Zij waren ook aanwezig op Polycopies, waar in totaal drie Nederlandse uitgevers waren. Ook kunstacademie KABK had een 'tafel' op deze beurs, maar als onderwijsinstelling is deze niet meegenomen in de telling.

3.e. Wedstrijden

Nederland heeft een lange traditie van fotografische wedstrijden. Zo is het bekende World Press Photo een Nederlands initiatief dat al in 1955 het licht zag en nog steeds een in Amsterdam gevestigde Nederlandse stichting is. Het idee om een internationale wedstrijd te organiseren kwam voort uit een al bestaande Nederlandse competitie: de Zilveren Camera.

De Zilveren Camera

De Zilveren Camera is nog altijd een toonaangevende wedstrijd voor fotojournalisten en documentaire fotografen. Naast de geldprijs voor de winnaars van de hoofdprijzen wordt het winnen van een van de andere prijzen gezien als een relevante erkenning door het professionele veld. Het culturele en maatschappelijke belang van deze wedstrijden ligt eveneens in de reizende tentoonstellingen en winnaarscatalogi van beide organisaties.

De Zilveren Camera staat open voor Nederlandse makers, of makers werkend in in het journalistieke veld in Nederland. De wedstrijd kent een tiental categorieën. De hoofdprijs bedraagt 10.000 euro. Naast de Zilveren Camera reikt de organisatie de Prijs voor Storytelling uit van 5.000 euro ³¹. Ongeveer 400 fotografen doen jaarlijks mee met de wedstrijd. De expositie van de Zilveren Camera is elk jaar te zien op diverse locaties: in 2023 op vijf en in 2024 op tien locaties in Nederland.

World Press Photo

World Press Photo staat open voor makers van over de hele wereld, en kent jaarlijks ongeveer 75 inzenders met de Nederlandse nationaliteit. De tentoonstelling van World Press Photo is in Nederland op zes locaties te zien.

De expositie van World Press Photo is te huur voor geïnteresseerde partijen - in Nederland zijn dit culturele podia die niet gespecialiseerd zijn in fotografie, zoals kerken die als expositieruimte fungeren. Uitzondering hierop is Museum Hilversum, dat deze expositie ook toont. Voor alle winnaars is een prijs van 1.000 euro beschikbaar, de winnaar van de hoofdprijs ontvangt eveneens 10.000 euro.

Stichting Nieuwsfoto & PrinsjesFotoprijs

Op het journalistieke vlak kent Nederland ook de journalistieke prijs van Stichting Nieuwsfoto en de PrinsjesFotoprijs voor parlementaire fotografie. De winnaar van de PrinsjesFotoprijs ontvangt 2.500 euro en kent slechts een beperkt aantal deelnemers: zo'n 8 fotografen doen elk jaar mee. De winnaar van de Nieuwsfoto van het jaar ontvangt 5.000 euro. Er is ook een publieksprijs ter waarde van 3.000 euro. De laatste editie kende 95 deelnemende fotografen.

Onder auspiciën van Stichting Nieuwsfoto vindt ook de sportfotografieprijs van de Nederlandse Sportpers (NSP) plaats, de Sportfoto en de Regionale Sportfoto van het Jaar. Deze projecten kennen geen reizende exposities, de winnaars worden wel getoond rondom de prijsuitreiking.

³¹ De Paul Peters Fotoprijs voor sociale fotografie werd van 2016 t/m 2024 onder auspiciën van de Zilveren Camera uitgereikt, maar is inmiddels gediscontinueerd, door het wegvallen van de financiering door de Socialistische Partij.

³² Het Steenberg Stipendium, een prijs voor jonge fotografen ter hoogte van 5000 euro, is in 2024 voor de laatste maal uitgereikt. Deze prijs is daarom hier niet verder benoemd.

SO Awards

Fotografenorganisatie DuPho organiseert sinds 2013 de SO Awards, gericht op een brede groep beroepsfotografen. De winnaar ontvangt 5.000 euro, de studenten- en publieksprijswinnaars ieder 1.000 euro. Jaarlijks doen tussen de 250 en 300 fotografen mee aan de wedstrijd.

Naast deze prijzen voor beroepsfotografen bestaan er vele prijzen en wedstrijden voor amateurfotografie. Ook internationaal zijn er voor alle mogelijke vormen van fotografie mogelijkheden om naar prijzen mee te dingen. Deze projecten worden hier niet besproken ³².

3.f. Producenten

Ook relevant om hier te benoemen zijn producenten die zich richten op fotografische projecten, hoewel deze formeel niet onder de categorie podia vallen. Deze partijen zijn als het ware de toeleveranciers van de musea, presentatiepodia, uitgevers en andere partijen. Deze producenten werven zelfstandig subsidies om hun projecten te kunnen uitvoeren.

Twee belangrijke producenten van fotografische projecten zijn Prospektor in Amsterdam en Paradox in Edam. Prospektor produceert tevens podcasts en (documentaire) films. Een kleinere speler is Forhanna Foundation, ook in Amsterdam. NOOR kan eveneens bij deze categorie genoemd worden. Opgericht als internationaal fotoagentschap en gevestigd in Amsterdam, is NOOR inmiddels een stichting die zich toelegt op het produceren van maatschappelijk relevante fotografische projecten en het opleiden van makers voornamelijk in het buitenland.

Deze organisaties produceren exposities of presentaties van makers die vervolgens in binnen- of buitenland getoond worden.

3.g. Gespreksplatforms

Binnen de fotografische gemeenschap bestaan verschillende gespreksplatforms: dit zijn plekken waar voornamelijk makers een podium krijgen om te praten over hun werk en carrière. Evenals de expositieruimtes zijn dit vaak kleinschalige initiatieven, waarbij sommige organisaties dankzij subsidies van bijvoorbeeld Pictoright en gemeentelijke ondersteuning een professionaliseringsslag kunnen maken.

Diverse organisaties organiseren met regelmaat talkshow-achtige bijeenkomsten zoals Fotodok met Booktalks en DuPho (in samenwerking met Pakhuis De Zwijger) met Fotokroniek. Ook aparte stichtingen richten zich exclusief op het organiseren van dergelijke bijeenkomsten, zoals Photo31, dat zich met vooraf opgenomen en online uitgezonden gesprekken met fotografen richt op een landelijk publiek. PictureThis is een initiatief dat met fysieke bijeenkomsten in Den Haag een meer regionaal karakter heeft. Fotografencafé Woerden is hiermee vergelijkbaar.

4. Geldstromen instellingen

Naast de geldstromen vanuit diverse overheden krijgt de fotografische sector financiële steun uit diverse andere bronnen. Het is niet mogelijk een volledig overzicht te geven van de omvang of vorm van deze geldstromen. Toch is het nuttig om een aantal geldstromen te benoemen en deze over enkele jaren te bezien, omdat ze wel inzicht geven in (het functioneren van) de sector.

Cultuurfonds

Zo doneert het Cultuurfonds, het grootste particuliere fonds voor kunst en cultuur in Nederland, aan fotografische projecten. In 2023 bedroeg de bijdrage 220.000 euro voor diverse fotografietentoonstellingen in Nederland.

Wertheimer Fonds

Dit bedrag is exclusief het Cultuurfonds op Naam, het Wertheimer Fonds, dat in 2023 400.000 euro schonk aan het Nederlands Fotomuseum. Dit zogenaamde Wertheimer-legaat keert jaarlijks een vaste bijdrage uit aan het Nederlandse Fotomuseum. Per 2025 zal dit bedrag verhoogd worden naar 500.000 euro voor de komende vier jaar. Daarnaast steunt het Wertheimer Fonds incidenteel andere fotografieprojecten.

Postcode Loterij

Noemenswaardig is ook de Postcode Loterij die in 2023 500.000 euro uitkeerde aan Stichting World Press Photo in Amsterdam.

Pictoright SoCu Fonds Fotografie

Pictoright, al eerder ter sprake gekomen als beheerder van de collectieve beeldrechten, beheert naast de uitkeringen aan individuele makers drie afzonderlijke Sociaal Culturele Fondsen. Deze fondsen worden gevuld met 10% van de geïncasseerde collectieve rechten.

De eerste 100.000 euro wordt evenredig verdeeld over de drie fondsen, en het resterende bedrag wordt als volgt verdeeld: fotografie en ontwerp/illustratie ieder 46,75% en beeldende kunst 6,5%. Deze verdeelsleutel weerspiegelt de verhoudingen van de te verdelen gelden tussen de drie door Pictoright beheerde sectoren.

Het SoCu Fonds Fotografie keert specifiek geld uit aan fotografische projecten met een sociaal-cultureel doel. In 2022 werd in totaal 473.375 euro uit dit fonds uitgekeerd aan organisaties. In 2023 was dit bedrag 541.253 euro. Zie tabel 22 voor de ontwikkelingen van de uitkeringen van dit fonds sinds 2019. Het SoCu Fonds wordt jaarlijks vrijwel in zijn geheel besteed.

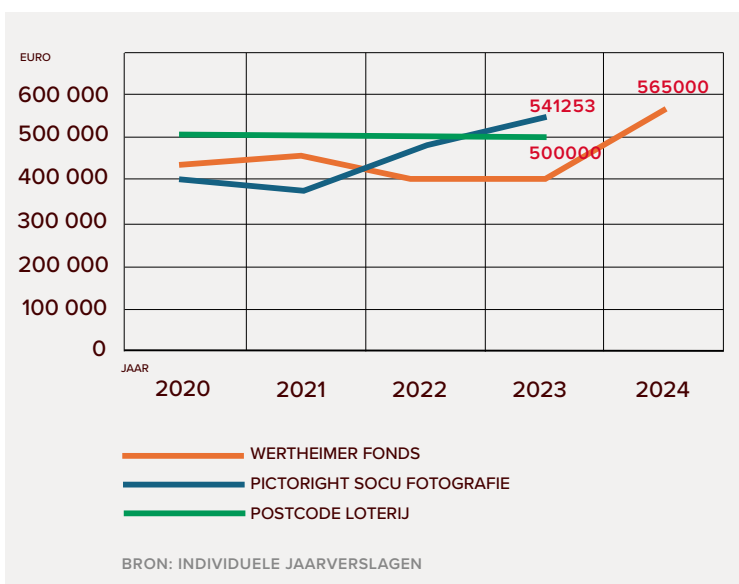
Veel van de reeds genoemde organisaties krijgen projectsubsidies uit dit SoCu Fonds: NVJ/NVF, DuPho, Fotodok, BredaPhoto, Zilveren Camera, Fotografencafé Woerden, Noorderlicht, PictureThis, Photo31 en World Press Photo. De overige organisaties die financiering ontvingen, zien fotografie als een onderdeel van hun activiteiten.

5. Beroepspraktijk overig

Naast de instellingen in de culturele sector, is het goed iets te zeggen over de beroepspraktijk. Fotografen in deze sector hebben een bijzondere rol: ze zijn toeleverancier van instellingen in het culturele veld doordat ze opdrachten uitvoeren voor deze organisaties, of ze zijn als culturele maker zelf onderdeel van de instelling en tonen hun werk, of onderwijzen anderen in hun discipline.

Netwerkorganisaties NFG en PFN hebben geen fotografen in hun achterban of in het personeelsbestand van de leden. Dat wordt gevormd door archivariissen, curatoren, beeldredacteuren, conservatoren, onderzoekers, etc. Daarnaast maken deze organisaties veel gebruik van freelancers in diverse functies. Deze beroepen vallen buiten het beeld dat op basis van CBS- of KVK-gegevens gegeven kan worden. SBI Code 9002 staat bijvoorbeeld voor 'Dienstverlening uitvoerende kunsten', waardoor naast makers de 'ondersteuning' in beeld gebracht kan worden met data. Dit is voor de fotografische sector niet mogelijk, aangezien deze beroepsgroep verdeeld is over een te groot aantal SBI Codes en beroepen, wat opsplitsing onmogelijk maakt.

tabel 22
OVERIGE GELDESTROMEN

HOOFDSTUK 6 DE CULTUURMONITOR

Voor de beschrijving van de culturele sector maakt de Cultuurmonitor van de Boekmanstichting gebruik van een database met indicatoren die met elkaar inzicht geven in de sector. De stichting stelt strenge eisen aan deze indicatoren, zo staat te lezen op de website: 'Individuele indicatoren dienen in elk geval meerjarig en duurzaam verzameld te worden, betrouwbaar en traceerbaar te zijn, en relevant en overkoepelend inzicht te bieden' ³³.

Indicatoren fotografie-industrie

Cijfers CBS en DUO

Zoals dit rapport laat zien is een aantal cijfers over de fotografie-industrie van het CBS en DUO direct beschikbaar om als indicator in te zetten in de Cultuurmonitor.

Een deel van de cijfers in dit onderzoek is verzameld door eigen onderzoek, op basis van gesprekken, enquêtes, of beschikbaarheid in jaarverslagen. Voor deze rapportage zijn ze van belang aangezien ze een beeld geven van de omvang en belang van de fotografische sector. Ze kunnen echter niet dienen als indicator voor de Cultuurmonitor.

Ter illustratie

Cijfers over bijvoorbeeld het aantal werkzame fte bij individuele organisaties of de hoogte van de ontvangen subsidie bieden geen exact of overkoepelend inzicht. Andere cijfers, zoals het ledenaantal van de Fotobond, of het aantal boeken met NUR code 653 in de KB geven een relevant en overkoepelend inzicht, hoewel deze nog niet meerjarig en duurzaam verzameld worden.

Bruikbare individuele indicatoren

De volgende cijfers kunnen als indicator ingezet worden voor de Cultuurmonitor:

- SBI Code 74201 staat voor fotografische bedrijven.
- SBI Code 7420 is eveneens een bruikbare indicator. Hoewel deze laatste code ook de ontwikkelwinkels en -centrales meeneemt, zijn deze aantallen dusdanig klein, dat ze alsnog een goede indicator zijn voor het aantal fotografen.
- Vanaf 2025 is een nieuwe SBI Code voor 'fotografie' beschikbaar: 742. Deze code omvat alle activiteiten op het gebied van fotografie, wat het geschetste probleem bij SBI Code 7420 waarschijnlijk ondervangt.
- Hetzelfde geldt voor beroepencode 0222, waarin zowel fotografen als interieurontwerpers worden meegenomen. Het lijkt erop dat het aandeel fotografen in deze beroepencode dusdanig groot is dat de statistieken bruikbaar zijn als indicator voor de fotografische sector.

De cijfers van het CBS, LISA en KVK die betrekking hebben op SBI Codes 7420 en 74201 en beroepencode 0222 zijn bruikbare indicatoren om de fotografische sector te duiden. Een relevante aantekening hierbij is dat deze cijfers gaan over alle fotografische bedrijven, dus inclusief die van makers die zich richten op sociale fotografie (huwelijks-, geboorte-, en afscheidsfotografie) en zakelijke dienstverlening.

Onbruikbare individuele indicatoren

SBI Code 74 (Overige gespecialiseerde zakelijke dienstverlening), en sectie M (Specialistische zakelijke diensten) geven daarentegen geen bruikbare informatie voor de situatie rondom fotografie. Daarvoor is de brancheomschrijving te breed en omvat deze te veel en te diverse bedrijfstakken.

Beschikbare cijfers

De volgende cijfers zijn beschikbaar via het CBS en LISA.

- Werkzame beroepsbevolking (0222 fotografen en interieurontwerpers).
- Werknemers; uurloon en beroep (0222 fotografen en interieurontwerpers).
- Bedrijven; bedrijfstak (7420 fotografie en foto-ontwikkeling).
- Zelfstandigen; inkomen, vermogen bedrijfstak (74201 fotografie).
- Voornaamste inkomen (7420 fotografie en foto-ontwikkeling):
 - mediaan inkomen als zelfstandige;
 - mediaan gestandaardiseerd inkomen.
- Vermogen van zelfstandigen:
 - mediaan vermogen.
- Banen (74201 fotografie):
 - Werkzame beroepsbevolking; beroep (1000-tallen)

Overige indicatoren

Ledenaantallen beroepsverenigingen

De ledenaantallen van de beroepsverenigingen NVJ/NVF en DuPho ondersteunen deze cijfers. De verenigingen publiceren ze niet, maar ze zijn opvraagbaar bij de secretariaten. Het advies is dan ook de ledenaantallen duurzaam en meerjarig te verzamelen.

Aantallen opleidingen

DUO publiceert het aantal geregistreerde fotografische opleidingen (96) en het aantal studenten aan rijksgefinancierde mbo-opleidingen (939). Een jaarlijks overzicht van deze cijfers is een goede indicator van de populariteit van de opleiding en het beroep van fotograaf.

Toegekende fondsen

De toekenningen van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten aan fotografische projecten worden jaarlijks in het jaarverslag gepubliceerd. Ook de uitkeringen van Pictoright aan makers en uit het SoCu Fonds Fotografie worden in het jaarverslag gepubliceerd. Deze cijfers worden niet duurzaam verzameld, maar zijn wel indicatief voor de ontwikkelingen in de fotografische sector.

Vrijtjidssector

Diverse onderzoeken naar de vrijetijdssector nemen fotografie en film samen in hun enquêtes. Deze onderzoeken zijn dus slechts deels bruikbaar om inzicht te geven in fotografie als vrijetijdsbesteding. In de Koninklijke Fotobond is ongeveer de helft van alle fotoclubs van Nederland verenigd. Hiermee geeft de ledenadministratie van de Fotobond een goed inzicht in de omvang en regionale spreiding van fotoclubs en de populariteit van fotografie als hobby.

Fotoboek

Het fotoboek is een populair medium voor zowel makers als consumenten. Het is tot op zekere hoogte een niche en door het internationale karakter moeilijk volledig inzichtelijk te maken. Daarom is het aantal boeken dat jaarlijks met NUR-code 653 (fotoboek) in de collectie van de KB wordt opgenomen een bruikbare indicator. Meer indicatief is het aantal Nederlandse uitgeverij op de boekensectie van UNSEEN, en het aantal standhouders op Paris Photo en op Polycopies.

Fotografie als apart domein in de Cultuurmonitor

Het advies

Het advies is om de hierboven genoemde indicatoren duurzaam en meerjarig te verzamelen.

- cijfers over SBI Codes 742;
- beroepencode 0222 via CBS en LISA;
- ledenaantallen NVJ/NVF en DuPho;
- opleidings- en studentengegevens via DUO;
- toekenningen Fonds BJP, SoCU Fonds Pictoright, Wertheimer Fonds;
- ledenaantallen Fotobond;
- het aantal boeken met NUR-code 653 in de KB.

Hierbij de aantekening dat beroepencode 0222 fotografen en interieurontwerpers omvat, en dat een splitsing hiervan ten goede zou komen aan het inzicht van de fotografische beroepsgroep.

Het advies aan de fotografische sector is om zelf cijfers te verzamelen en jaarlijks te rapporteren in een Monitor Fotografie.

- cijfers over studentenaantallen HBO, doorstroming en loopbaanontwikkeling van studenten door enquêtes onder (oud-) studenten;
- cijfers van het aantal exposities en het aantal bezoekers van deze exposities;
- cijfers over omvang van de Nederlandse fotografische collecties en de omvang van de fte betrokken bij deze collecties en presentatiepodia;
- cijfers omtrent de omvang van financiële steun door particuliere en overheidsfondsen voor fotografen en fotografische instellingen;
- uitkeringen Pictoright;
- ijver voor erkenning van fotografie als categorie of discipline niet alleen bij de overheid, maar ook bij fondsen, onderwijsinstellingen, en andere partijen om hiermee meer inzicht in de sector te verkrijgen.

Fotografie is fotografie

'Fotografie is alomtegenwoordig in onze maatschappij, zowel in cultuur als in commercie, zowel in kunst als in het alledaagse. Mede daardoor is het als discipline en als sector moeilijk te duiden. Want ja, het hoort bij de beeldende kunst, maar ook bij ontwerp en design, en ook bij zakelijke dienstverlening, en bij sociaal verkeer, bij vrijetijdsbesteding en bij erfgoed. Het lijkt een beetje op film, maar ook op literatuur en het hoort bij beeldende kunst, maar vormt daarbinnen maar een klein onderdeel. Fotografie staat op zichzelf als culturele uiting. Kunst, documentair, journalistiek, illustratie, commercie, erfgoed, vrijetijdsbesteding: het is allemaal fotografie. Een techniek die reeds 200 jaar bestaat, en na 200 jaar nog steeds blijkbaar moeilijk te duiden valt. Fotografie is fotografie. En verdient daarom een eigen plek binnen de Cultuurmonitor.'

Marc Prüst,
warm pleitbezorger van
de fotografische sector.

BIJLAGEN

ARBEIDSMARKT

Bedrijven; bedrijfstak SBI 74201 Fotografie	24.875	CBS
voornaamste inkomen SBI 7420 Fotografie en foto ontwikkeling	€ 9.700	CBS
vermogen van zelfstandigen, zelfstandigen met bedrijfsvermogen		
SBI 7420 Fotografie en foto ontwikkeling	€ 8.700	CBS
Banen SBI categorie 74201 Fotografie	25.206	CBS
Werkzame beroepsbevolking; beroep (1000tallen)		
0222 fotografen en interieurontwerpers	30	CBS
Onderwijsniveau Laag beroep (1000tallen)		
0222 fotografen en interieurontwerpers	6	CBS
Onderwijsniveau Middelbaar beroep (1000tallen)		
0222 fotografen en interieurontwerpers	13	CBS
Onderwijsniveau Hoog beroep (1000tallen)		
0222 fotografen en interieurontwerpers	11	CBS
Leeftijd 15-25 beroep (1000tallen) 0222 fotografen en interieurontwerpers	4	CBS
Leeftijd 25-45 beroep (1000tallen) 0222 fotografen en interieurontwerpers	14	CBS
Leeftijd beroep 45-75 (1000tallen) 0222 fotografen en interieurontwerpers	12	CBS
Aantallen geregistreerde fotografen bij de KvK	42.436	KvK
FTE werkzame personen in loondienst musea (musea voor fotografie)	83,19	jaarverslagen
FTE werkzame personen in loondienst festivals (festivals voor fotografie)	8,8	jaarverslagen
FTE werkzame personen in loondienst presentatiepodia exclusief musea	15,4	jaarverslagen

BEOEFENING IN DE VRIJETIJD

Totaal aantal leden Koninklijke Fotobond	5.584	Fotobond
--	-------	----------

BEROEPSONDERWIJS

Aantal studenten MBO	939	DUO
Aantal instellingen particuliere opleidingen	23	DUO
Aantal instellingen fotografie MBO	12	DUO
Aantal instellingen fotografie HBO	7	eigen inventarisatie
Aantal instellingen fotografie WO	1	eigen inventarisatie

CONSUMPTIE

Aantal bezoeken fotofestivals	137.836	jaarverslagen
Aantal bezoeken fotomusea	397.216	jaarverslagen
Totaal aantal bezoeken foto tentoonstellingen	594.631	jaarverslagen

CULTUURUITINGEN

Aantal publicaties: fotoboeken		
(aantal nieuwe fotoboeken in collectie KB met NUR-code 653)	185	KB
Aantal publicaties: tijdschriften	9	eigen inventarisatie
Aantal tentoonstellingen: totaal	250	eigen inventarisatie
Aantal tentoonstellingen: musea	75	eigen inventarisatie
Aantal tentoonstellingen: festivals	38	eigen inventarisatie
Aantal tentoonstellingen: commerciële galeries	90	eigen inventarisatie
Aantal tentoonstellingen: overige presentatiepodia	47	eigen inventarisatie
Aantal lezingen, interviews en presentaties	31	eigen inventarisatie
Aantal stuks in collecties	40.637.560	enquête leden NFg

GELDSTROMEN

Aantal opdrachten sociale fotografie	6	eigen inventarisatie
Toekenningen uit rijksfondsen voor makers	€ 88.650	eigen inventarisatie
Inkomsten uit beeldrechten	€ 5.000.000	Pictoright
Erfgoedwet bijdrage Rijksoverheid (tbv Nederlands Fotomuseum)	€ 3.200.000	wetten.nl
Mondriaan subsidies aan fotografieprojecten en -instellingen	€ 2.400.000	de Volkskrant
Overige subsidies voor fotografen	€ 209.925	eigen inventarisatie
Subsidies voor instellingen	€ 1.661.253	eigen inventarisatie
Prijzengeld wedstrijden voor professionele nederlandse fotografen (ex WPPF)	€ 33.500	eigen inventarisatie

ORGANISATIES

Aantal uitgevers fotoboeken	14	eigen inventarisatie
Aantal fotofestivals	8	eigen inventarisatie
Aantal fotomusea	6	eigen inventarisatie
Aantal fotomusea, inclusief musea met fotocollectie (leden NFg)	30	NFg
Aantal fotomusea, inclusief leden NFg en musea met regelmatige foto exposities	34	eigen inventarisatie
Aantal presentatiepodia fotografie	22	eigen inventarisatie
Aantal productiehuisen fotografie	8	eigen inventarisatie
Aantal galerieën voor fotografie	52	eigen inventarisatie
Inkomsten fotomusea	€ 10.149.298	jaarverslagen
Inkomsten fotofestivals (professioneel)	€ 1.701.101	jaarverslagen

De cijfers in het overzicht Indicatoren Cultuurmonitor zijn verzameld op basis van openbare bronnen en eigen inventarisatie door de onderzoeker. De cijfers die op basis van jaarverslagen en de eigen inventarisatie tot stand zijn gekomen, zijn indicatief. De aantallen stuks in de collecties is een optelsom uit een enquête gehouden onder leden van het Nederlands Fotogenootschap. De enquête had een respons van 50 op 102 leden. Voor duiding van de getallen zie de tekst in het rapport 'Fotografie en de Cultuurmonitor'.

Literatuurlijst

- Arnoldus, M. (2024). Inzoomen op declarabiliteit. Verkenning betaalde en niet-betaalde uren van beroepsfotografen in de culturele sector, Social Finance Matters.
- Kruijt, M. (09/06/2022). Geen eigen subsidiepot, structureel minder geld: fotografiewereld voelt zich door het Rijk niet voor vol aangezien. de Volkskrant.
- Manshanden, W., & Rutten, P. (2023). Waarde van Beeld, Beeld van Waarde. De economische waarde van beeld in Nederland.
- Rodenburg, L. (1992). Fotowerk, fotografie in opdracht 1986-1992, Uitgeverij 010.
- Rutten, P., & Koops, O. (2012). Creatieve industrie: historie, definitie en economisch belang. Jaarboek ICT en Samenleving 2012. De Transformerende Kracht van ICT, 217-241.
- Rutten, P., Manshanden, W., & Visser, F. (2023). Monitor creatieve industrie 2023 Nederland, Top-15 steden creatieve industrie en ICT, Bedrijven, beroepen en zzp'ers. Stichting Media Perspectives.
- Vermeire, M. (Ed.). (2023). Scherpstellen, Acht auteurs over de ontwikkelingen van fotografie binnen de beeldende kunst. Mondriaan Fonds.
- <https://catalogus.boekman.nl/pub/Voorbeeldberekeningentarievenfotografie2024.pdf>
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/37/percentage-vakbondsleden-onder-werknemers-verder-gedaald>
- <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/activiteiten/standaard-bedrijfsindeling-sbi--#3>
- <https://www.kvk.nl/pers/kvk-data-dinsdag-groeiende-zoektocht-naar-perfecte-plaatje/>
- <https://www.mondriaanfonds.nl/actueel/nieuws/scherpstellen/>
- <https://www.nvj.nl/nieuws/forse-ledengroei-nvj>

Fotografie in Nederland

archief / collectie	beeldbank	fotoclub	fotoclub	fotoclub	fotoclub
1000 foto's	AGAMI	A.F.V. Schagen	Foto Werkgroep Ommoord	Fotoclub Nieuwegein	Fotogroep F8
Archief Eemland	ANP	A.F.V.P. Etten-Leur	FotoBE	Fotoclub Nijmegen	Fotogroep Feniks
Bibliotheek Wageningen UR	Maria Austria Instituut	AFC De Maasstad	Fotoclub '59	Fotoclub Noorderlicht Hoogezand	Fotogroep Fomo
Brabants Historisch Informatie Centrum	nationalefotobank.nl	AFC Flevo	Fotoclub '80	Fotoclub Nuland	Fotogroep Fotrega
Bureau stadsarchivaris	Spaarnestad Collectie	AFC68	Fotoclub 't Filter	Fotoclub Objectief Ede	Fotogroep Garmerwolde
Erfgoed Leiden en Omstreken	beurs	AFT Tegelen	Fotoclub 't Gooi	Fotoclub Océ	Fotogroep Gilze
Erfgoedcluster Weert, Gemeentearchief Weert	Buy My Darlings	AFV Blerick	Fotoclub 't Karregat	Fotoclub Oog en Optiek	Fotogroep Haarlem
Gelders Archief	Dialogue Vintage Fair	AFV Daguerre	Fotoclub 't Spectrum	Fotoclub Optika	Fotogroep Helpoort
Gemeente Nijmegen. Het Archief, Centrum voor Stads- en Streekhistorie Nijmegen	Haute Photographie	AFV De Iris	Fotoclub Afovera	Fotoclub Perspectief	Fotogroep Hoogeveen
Gemeentearchief Schiedam	Photographers Art Fair	AFV De Ontspanner	Fotoclub Alblasserdam	Fotoclub Perspectief	Fotogroep Horst a/d Maas
Groninger Archieven, Gemeentearchief	UNSEEN Photo Fair	AFV De Pollen	Fotoclub Almere	Fotoclub Positief	Fotogroep Interfocus
Haags Gemeentearchief	boekenreeks	AFV De Sprengen	Fotoclub Beeldspraak	Fotoclub Raamsdonksveer	Fotogroep ISO '73
Het Utrechts Archief	Studies in Photography	AFV Epe	Fotoclub Befoam	Fotoclub Rapenland	Fotogroep Klick
Historisch Archief Westland	curusaanbieder	AFV het Motief	Fotoclub Bellus Imago	Fotoclub Rijswijk	Fotogroep Kromme Rijn
Historisch Centrum Leeuwarden	De Fotolocatie	AFV Kontrast	Fotoclub Berkelland	Fotoclub Rooi	Fotogroep Maastricht
ING Bedrijfshistorisch Archief	De Rooij Fotografie	AFV Objectief	Fotoclub Bommelerwaard	Fotoclub Rotterdam	Fotogroep Meppel e.o.
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis	Forum Beeldtaal	AFV R.E.T. Rotterdam	Fotoclub Borger-Odoorn	Fotoclub Schijndel	Fotogroep Noorderlicht Drachten
Katholiek Documentatie Centrum	Fotofabryk	AFV Uitgeest	Fotoclub Camera Obscura	Fotoclub Sittard	Fotogroep Oirschot
Koninklijke Bibliotheek	Fotografie Ploeg	AFV Veendam	Fotoclub Castricum's Tegenlicht	Fotoclub Skaed en Ljocht	Fotogroep Reuver
Koninklijke Verzamelingen	Fotografiebeginner	AFV Venray	Fotoclub Creashot	Fotoclub Sportbeeld	Fotogroep Riethoven
Nationaal Archief	Het Beeldlokaal	AFV Vlaardingen	Fotoclub Daguerre	Fotoclub Steenberg	Fotogroep Tegenlicht
Nationale-Nederlanden	National Geographic Masterclass Fotografie	Argusfoto	Fotoclub De Gender	Fotoclub Veghel	Fotogroep TEMA
Nederlands Instituut voor Militaire Historie	Nederlands Instituut voor Digitale Fotografie	Camera Club Oosterbeek (CCO)	Fotoclub De Heeg	Fotoclub Venlo	Fotogroep Veldhoven
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie	Rotterdamse fotografieschool	Camera Club Wageningen	Fotoclub De Hoeksche Waard	Fotoclub Vleuten	Fotogroep Vlijmen
NOC*NSF	The FotoFactory	CFC Lek en Licht	Fotoclub De Ontspanner	Fotoclub VPR 'de Klinker'	Fotogroep Vught
Noord-Hollands Archief	Vink Academy	Collectief Brabant	Fotoclub De Phoenix	Fotoclub Wierden	Fotogroep Waalre
Pon's Automobielhandel	facebook groep	Contrast Fotoclub Maas en Waal	Fotoclub De Rarekiek	Fotoclub Wolvega Reflex	Fotogroep Weert
Regionaal Archief Rivierenland	Beeldprofessionals	DAF	Fotoclub De Sluiter	Fotoclub ZoneV	Fotogroep West-Brabant
Regionaal Archief Tilburg	Nederlands Instituut voor Militaire Historie	De Haagse	Fotoclub de Soos	Fotoclub Zuyderlicht	Fotogroep X-TRA
Regionaal Historisch Centrum Limburg	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie	de Salon Fotografencollectief	Fotoclub De Trefkuul	Fotoclub Zwijndrecht	Fotogroep Zoetermeer
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	NOC*NSF	Deventer Fotokring	Fotoclub	Fotocollectief Delta F	Fotokring Arnhem
Shell international, heritage and archive	Noord-Hollands Archief	Dia- en Fotoclub 's-Gravenzande	De VerBEELDing 811	Fotocollectief ISO 2016	Fotokring Beeldhoek
Stadsarchief Amsterdam	Pon's Automobielhandel	Eibergse Fotografengilde	Fotoclub Debuut	Fotof Limburg	Fotokring De Liemers
Stadsarchief Breda	Regionaal Archief Rivierenland	Ericamera	Fotoclub Diafragma	Fotogein	Fotokring Eemland
Stadsarchief Delft	Regionaal Archief Tilburg	FA-Rijen	Fotoclub Dinasa	Fotografen Kollektief Reflex	Fotokring Flits
Stadsarchief Rotterdam	Regionaal Historisch Centrum Limburg	FAK Lumen	Fotoclub Dongen	Fotografencollectief De Zutphense	Fotokring Geleen
Stadsarchief, bibliotheek gemeente Den Bosch	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed	FC Borne	Fotoclub Door de Lens	Fotografieclub-BGC	Fotokring Groene Hart
ZB Bibliotheek van Zeeland	Shell international, heritage and archive	FC De Hof	Fotoclub Drunen 2010	Fotogroep 't Experiment	Fotokring Heemskerk
Zeeuws Archief	Stadsarchief Amsterdam	FC De Oude IJssel	Fotoclub Foto Morgana	Fotogroep 't Statiefje	Fotokring Heuvelrug
ABN Amro Art & Heritage	Stadsarchief Breda	FC De Zoeker	Fotoclub GiAF	Fotogroep 't Statiefje	Fotokring Hoevelaken
Heineken Collectie	Stadsarchief Delft	FC Din81	Fotoclub Grensland	Fotogroep Abedia Landgraaf	Fotokring Leidschendam-Voorburg
Rabobank Nederland	Stadsarchief Rotterdam	FC Holec	Fotoclub Harambe (FoHa)	Fotogroep AurorA	Fotokring Polderlicht
UB Leiden, Bijzondere Collecties	Stadsarchief, bibliotheek gemeente Den Bosch	FC Objectief	Fotoclub Heerenveen	Fotogroep Belfeld	Fotokring Sint-Michielgestel
Universiteitsbibliotheek Erasmus Universiteit	ZB Bibliotheek van Zeeland	FC Twente	Fotoclub Heerhugowaard	Fotogroep Blits	Fotokring Stein
Universiteit Utrecht (universiteitsmuseum)	Zeeuws Archief	FFC Shot '71	Fotoclub Heiloo (HAF)	Fotogroep Breda	Fotokring Uithoorn
	ABN Amro Art & Heritage	FG Boekelo	Fotoclub Het Derde Oog	Fotogroep CreatiVision	Fotokring Zandvoort
	Heineken Collectie	FG Eninver '73	Fotoclub Iris	Fotogroep De Belcrum	Fotokring Echt
	Rabobank Nederland	FG Focus	Fotoclub Keistad	Fotogroep de Essentie	Fotolinie
		FG Haaksbergen	Fotoclub Kernfodia	Fotogroep De Huiskamer	Fotomotief Zuid
		FG Schellhorst	Fotoclub Kiekdoes	Fotogroep Dracula	Fotovrienden Westfriesland
		Focel	Fotoclub Kiekus	Fotogroep eXposure-venray	Fotowerkgroep De Verbeelding
		Fodipres	Fotoclub Lamar	Fotogroep EyeConnect	Fotowerkgroep Den Helder
		Foto Expressie Gr. Gemert	Fotoclub Lucifer		Fotowerkgroep Silhouet
		Foto Flash Vianen	Fotoclub Lunetten		
			Fotoclub Made		

fotoclub	galerie	netwerkorganisatie	onderzoek	presentatiepodium	tijdschrift
Fotoworkshop Maassluis	Rademakers Gallery	DuPho	marcprust Consultancy	Apeldoorn Photo	Camera Magazine
FVGVB	ROOF-A	Koninklijke Fotobond	ontwerper	BredaPhoto	Digifoto pro
Goudse Fotoclub	Sandvoort Galerie	Nederlands Fotogenootschap	Heijdens Karwei	De Stad Verbeeldt	Digitale Fotografie
Hengelose AFV	Sille Gallery	NVJ/NVF	Levievandermeer	Fotobiennale Wieringen	FOAM Magazine
Het Fotocollectief	Singular-Art	Pictoright	LMNOP	Fotodok	FOCUS
Het Fotopaleis	SmithDavidson Gallery	Platform Fotografie Nederland	Studio Hans Gremmen	FotoExpo202 Amersfoort	Fotografisch geheugen
Het Twaalfde Gebod	Stevenson	Vereniging Fotografica	SYB	Fotofestival Aan de IJssel	Photo digitaal
HFC (Haarts Fotocollectief)	The Merchant House	onderwijsaanbieder	Wout de Vringer	Fotofestival Eindhoven	Professionele Fotografie P/f
KamerA	The Ravestijn Gallery	Aeres Training Centre Barneveld	opdracht	Fotogalerie De Gang	ZOOM magazine
Leidse AFV	TORCH	BeeldCentrum Fotografieopleidingen	Achterkant van Hilversum	Fotogalerie Objektief (Fotomanifestatie Enschede)	tv-programma
NAFVA	van den Berge	Cadix	Document Nederland	Fotografencafé Woerden	De Nieuwsfoto in Buitenhof
Photo-Artistique	Wallmore	Deltion College - Design, Media & ICT	Documentaire foto-opdrachten - Stadsarchief Amsterdam	Fotokroniek	Het Perfecte Plaatje
Tilburgse AFV	Yellowcorner	Firda Drachten	Documentaire foto-opdrachten Provincie Noord-Holland	FUTURES Photography	uitgever
Udense Amateurfotografen F/8	ZERP	fotoacademie (onderdeel NAVB)	Florentine Riem Vis Stipendium	Galerie Lichtzone Groningen	Blind Finch Books
galerie	gesprekstafel	Gerrit Rietveld Academie	Fotograaf des Vaderlands	Melkweg Expo	Dutch Independent Art Book Publishers
AKINCI	Ketentafel Fotografie Platform ACCT	Gmi designschool	podcast	Non-Fiction Photo Groningen	FW: Books
Annet Gelink Gallery	museum	GO opleidingen	30 minuten sluitertijd	Pennings Foundation	Growing Pains
Art Gallery O-68	Amsterdam Museum	Grafisch Lyceum Rotterdam	Elise Rachelle - de Podcast	Photo31	IDEA books
ARTITLEDcontemporary	cameramuseum	HKU	FLEXMI - de Bruids-fotografie podcast	PictureThis	Jap Sam Books
Bldhalle	EYE Film Instituut Nederland	HOBP	Fotograeven Podcast	Sitchting Daguerre - Rotterdam Photo Festival	KOMMA
Bradwulf & Partners	FENIX	Hogeschool Rotterdam	Fotografie I Marit Hilarius Podcast	Stichting Fotografie Noorderlicht	Lecturis
Contour Gallery	Foam	Hogeschool Utrecht	Hey Fotograaf	UNBOUND Foundation	Nai 010
Depth of Field	Fotomuseum aan 't Vrijhof	Interieuracademie Nederland BV	Iedereen maakt foto's	producent	ROMA Publications
Dürst Britt & Mayhew	Fries Museum	Koning Willem I College	Ik hoor wat je ziet	Flowerdales	Schilt Publishing and Gallery
Ellen de Bruijne Projects	Gemeentemuseum/ Fotomuseum Den Haag	Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten	Joan Fotografie - Joan Olsthoorn	NOOR	Self Publishers United
FLATLAND	Groninger Museum	Landstede MBO	Noorderlicht de podcast	Paradox	The Eriskay Connection
FUTURES Foundation	Het Dolhuys, Museum voor Psychiatrie	Laudius	Over fotografie gesproken - Tom Vogels	Prospektor	Van Duuren Media
Galerie Caroline O'Brien	Huis Marseille Huis voor Fotografie	LOI	Storytelling ondernemen - Wianda Bongen	Stichting Early Birds	website
Galerie Fontana	Joods Historisch Museum	Mediacollege Amsterdam MBO		Stichting Forhanna	fotoexpositie.nl
Galerie Helder	Koninklijk Tehuis voor Oud Militairen en Museum Bronbeek	Nederlandse Academie voor Beeldcreatie		Stichting Nomadslife	fotografie.nl
Galerie Roger Katwijk	Limburgs Museum	NHA		Stichting Open Mind	wedstrijd
Galerie Ron Mandos	Maritiem Museum Rotterdam	NIA ACADEMIE		stadsfotograaf	Groene Camera
Galerie Weisbard	Museon	Noorderpoort		Stadsfotograaf Apeldoorn	NSP fotoprijzen
Galerie Wilms	Museum De Fundatie	NTI		Stadsfotograaf Beverwijk	Prinsjesfotoprijs
Galerie Wouter van Leeuwen	Museum Helmond	Opatel		Stadsfotograaf Doesburg	SO Awards
Gallery 22	Museum Hilversum	ROC A12		Stadsfotograaf Leiden	Stichting Nieuwsfoto
Gallery Untitled	Nationaal Militair Museum	ROC van Twente		Stichting Initiatief Stadsfotograaf Oosterhout	World Press Photo
Gallery Vriend van Bavink	Nationaal Museum Paleis Het Loo	Room to Grow		Stadsfotograaf Venlo	Zilveren Camera
Hama Gallery	Nationaal Museum van Wereldculturen	SiNTLUKAS			werkplaats
Homecoming Gallery	Naturalis	Soofos			Centrum Analoge Fotografie Utrecht (CAFU)
Iris Art Gallery	Nederlands Architectuur Instituut	St. Joost School of Art and Design			Doka Huren Beverwijk
Irisartwork	Nederlands Fotomuseum	Sunfield Academy			Stichting de Lichtkamer
Janknegt Galerie	Nederlands Instituut voor Beeld & Geluid	TCI-examens			
Joseph & James Photography Gallery	Nederlands Openluchtmuseum	Trainspot			
Kahmann Gallery	Rijksmuseum	U-Consultancy			
KERSGALLERY	Stedelijk Museum	Universiteit Leiden			
Koster Fine Art	Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum	VISTA college			
Leica Gallery	Stichting Nederlands Spoorwegmuseum	Willem de Kooning Academie			
MOTORMOND Amsterdam	Watersnoodmuseum				
MPV Gallery	Zuiderzeemuseum				
Newhouse Gallery					
No Man's Art Gallery					
Projet 2.0 Gallery					

ONDERZOEKSVERANTWOORDING

Dit rapport is samengesteld op basis van uitgebreid onderzoek naar openbare en institutionele bronnen, met als doel een zo volledig en accuraat mogelijk beeld te schetsen van de fotografische sector in Nederland. Onderstaand wordt de methodiek en herkomst van de gegevens toegelicht.

1. Openbare bronnen

Een belangrijke basis voor dit onderzoek vormden gegevens van:

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS): Voor relevante statistieken over de culturele en economische context van de fotografische sector.
- Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO): Voor gegevens over inschrijvingen en opleidingen binnen het hoger onderwijs, met specifieke aandacht voor fotografiegerelateerde studies.
- Landelijk Informatiesysteem Arbeidsplaatsen (LISA): Voor informatie over werkgelegenheid en het aantal bedrijven binnen de fotografische sector.

2. Jaarverslagen en websites

Aanvullende informatie is verzameld via jaarverslagen van relevante instellingen, zoals fotografieacademies, musea en brancheorganisaties. Websites van deze organisaties zijn geraadpleegd om actuele informatie over activiteiten, projecten en financiële gegevens te verkrijgen.

3. Sectorale contacten

Tijdens het onderzoek is gebruikgemaakt van gesprekken en informele interviews met professionals uit de fotografische sector. Deze gesprekken boden waardevolle inzichten in trends, uitdagingen en praktijkervaringen die niet uit openbare data te halen zijn.

4. Enquête Nederlands Fotogenootschap

Om een beter beeld te krijgen van de ervaringen en standpunten van professionals binnen de sector, is een enquête gehouden onder de leden van het Nederlands Fotogenootschap.

- Respons: 50 van de 102 leden hebben de enquête ingevuld, wat een responspercentage van bijna 49% oplevert.
- Doel: De enquête richtte zich op onderwerpen als omvang van de collectie, financiering en specifieke behoeften erfgoed sector.

5. Validiteit en beperkingen

Hoewel dit rapport steunt op betrouwbare bronnen, zijn er enkele beperkingen:

- De respons op de enquête biedt waardevolle inzichten, maar vertegenwoordigt niet de volledige populatie van de fotografische sector.
- De interpretatie van openbare data kan variëren afhankelijk van de gebruikte definities en classificaties.
- Contacten en interviews zijn gebaseerd op een selectieve steekproef, waardoor nuances mogelijk ontbreken.

Dankwoord

Dit rapport is tot stand gekomen dankzij de belangeloze financiële steun van het Pictoright Fonds en diverse partijen uit de fotografische sector:

DuPho

FORHANNA

Koninklijke Fotobond Nederland

De heer A. Molendijk en mevrouw H. Zock

Nederlands Fotogenootschap

Nederlands Fotomuseum

Platform Fotografie Nederland

Stichting ScherpDeDiepte

Veel dank aan Maxime van Haeren van de Boekmanstichting voor de input.

Dank voor de input en feedback aan:

Bas Vroege, Birgit Donker, Cora Sens,

Diana Bokje, Kees van der Meiden,

Laila Schoots, Maartje van den Heuvel,

Max van Olden. Dank aan de vrijwillige deelnemers aan de 'KvK dag' in Leiden.

Bijzondere dank aan Suzanne Henning voor het vertrouwen en Jan Paul Reij voor de samenwerking.

**PICTO
RIGHT
FONDS**

Colofon

Onderzoek en tekst: Marc Prüst

Redactie: José Hoppenbrouwer

Projectleiding: Jan Paul Reij

Ontwerp: COLORENCO, Jan Paul Reij

Drukwerk: Drukwerknodig.nl

Dit onderzoek is tot stand gekomen op initiatief van Marc Prüst en is onafhankelijk uitgevoerd in het kader van zijn promotie-onderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Amsterdam,
februari 2025

Disclaimer

Dit document is tot stand gekomen na zorgvuldig onderzoek, maar de onderzoeker is zich ervan bewust dat het overzicht niet compleet is. Aanvullingen zijn daarom welkom: marcprustconsultancy@gmail.com.

© marcprust Consultancy, 2025

Gebruik van informatie uit deze publicatie is op voorwaarde van bronvermelding toegestaan.

